

پښتو ته ادبي سوغات

د خوشحال خان خټک مرغلري

قندهار ۱۳۱۷

عبدالحي حبيبي

Ketabton.com

د خوشحال خان خټک کلیات

دا د پښتو لومړی ادبي اثر، د پښتون ټولواک اعلحضرت محمد ظاهر شاه په عصر کېږي په امر د ع، ش سردار محمد داود خان د قندهار ملکي او لښکري مشر، په هغو مصارفو چه د دارلحکومگي په واک کېږي دي، د قندهار په مطبعه کېږي په تصحيح او تحشيه او اهتمام د عبدالحی حبيبي مدير د طلوع افغان چاپ او خپور شو.

دا کتاب له څلورو قلمي او ټولو چاپي نسخو څخه په ډير زيار نقل شوي، او تر پخوانيو چاپي نسخو خورا بشپړ او ډېر دي.

قندهار. غويي ۱۳۱۷

له ويونكو سره يو څو خبري

د خوشحال خان خټک مرغلری، يعني د پښتو د يوه نامتو او توريالي مشر ويناوي او اشعار لکه د پښتو ژبي نور خواره او گرانېها ادبي آثار چه ورک او په هر گوټ کښ چه پاته دي دغه کتاب هم ورک او د پښتنو څخه ليري پاته و.

که څه هم په پښتونخوا کښ هري خوا ته د دې مرغلرو لارونه يعني د خوشحال خان قلمي کلياتونه او دېوانونه ډېر وه مگر بشپړ او صحيح د پښتنو له خوا نه وه چاپ او خپاره شوي.

د پښتو د اوسني نسل ځلمو او د ملي ژبي پوهانو او قدر پېژندونکو چه دا د ژبي گرانېها ادبي اثر ور معلوم و، هر کله بې زړه غوښته چه نشر او خپور شي! او ما دا ډېر کلونه دغه ارمان په زړه کښ درلود.

د ۱۳۱۶ په دوبي کښ يوه ورځ د دغه اثر ذکر په قندهار کښ د دې ځاي د ځلمي او پښتون مشر والاحضرت سردار محمد داود خان په مخ کښ وشو، ځکه چه دوي د پښتو ژبي د ژوندون او خپورتيا سره د زړه مينه لري، نو ئې امر وفرمايه، چه دغه کتاب د چاپ شي، او مصارف د چاپ ئې هم له خپلي خوا ورته منظور کړه.

ما چه په کلو کلو دغه ارمان په زړه کښ درلود، ژر مي د دغه کتاب ډېر قلمي او چاپي نسخې له هره خوا سره را ټولي کړې (چه تفصيل بې په لمړيو مخو کښ د کتاب وکرم) او تقريباً يو کال مي د شپې او ورځې زيار وکښ، چه ټوله نسخې مي سره مقابله کړې، او يو جامع او بشپړ اثر مي پښتنو ته وړاندي کي، که څه هم دغه کتاب به له اويو کلو څخه څو واره په هند کښ چاپ شوي دي، مگر يو بشپړ او صحيح نه و، دغه نسخه چه اوس پښتنو ته وړاندي کيري، حتی المقدور بشپړه ده او يو بيت هم له قلمي نسخو څخه ندی پاته شوي، چه دلته نه وي راغلي.

په تصحيح کښ ئې ما هم ډير زيار وکښل، رديفونه مې برابر کړل، املا مي حتی المقدور سمه کړه او ځني گران لغات مي حل کړل، هغه چه زه نه په پوهيدم هغه مي پښتنو وروڼو ته پريښووه. دا دي چه زه لمړی خوشحال خان په تاسي پيژنم، او د ده د ادب مقام در بنيم وروسته نو د ده مرغلري در وړاندي کوم، که څه غلطی را څخه پيښه شي، ښاغلي پښتانه چه بخښنه او بنندنه د دوی د پښتونوالي پلارنی مېراث دي، ما به وبخښې، د پښتونوالی په روڼه دنيا کښ ما ته دغه خوښي او افتخار بس دي، چه د پښتني لمړی ادبي اثر پښتنو ته وړاندي کوم، او د پښتو او پښتونخوا په ادب کښ، په يوه کوچني خدمتگوتي ويارم، او له دې ځايه د پښتو د پلار خوشحال خان برغ په هغه شپېلی کښ پوکم، چه يو وخت ئې پښتانه په خواره برغ د مېني په نڅا او اتڼ کښېوته، او د لويو غرونو په درو کښ به ئې د خپلي مېني د عشق سندري ويلي، او د خپلي پښتونوالي انگروزه بې پر جهان پرې يسته!

هيله لرم چه ښاغلي پښتانه دغه زما زيار او مښود، د نمځني په سترگو وويني، او د پښتونوالي په دود ئې ومني ولي چه ما د دغه ادبي اثر په نشر کښ ډيري شپې وهلي او ورځي مي تيري کړي دي.

قندهار، د خواجه کلی، د کب شلمه شپه ۱۳۱۶
عبدالحی حبيبي د طلوع افغان مدير او ليکونکي

هغه قلمي او چاپي نسخې چه دا کتاب حنې بشپړ شوي دي:

د دې ادبي اثر د بشپړتيا او تکميل دپاره مور هري خوا ته پلټنه او پوښتنه وکړه، او چاپي او قلمي نسخې مو را ټولي کړې، په چاپي نسخو کېن خو اساس او اصل هغه نسخه ده، چه په ٦٠٧ مخ کېن تقريباً اویا کاله دمخه په ١٨٧٠ عيسوي کال له ١٢٨٧ هجري د ډاکټر بلیو انگلیس مستشرق له خوا د ده په تصحيح په اهتمام د سلطان بخش دا روغه د پېښور په جېلخانه کېن د بې قلمي نسخې له رويه چه د افضل خان خټک په تصرف کېن وه، طبع او نشر شوې ده.

تر دغه وروسته چه ټولي نوري نسخې په پېښور کېن د دغه له رويه چاپ شوي دي، هر چا له ځانه لاس پکېني وهلي او تقريباً اصل کتاب ئې ورک کړي دي، مور دغه نسخه اساس وگرزوله، او جناب امين الله خان زمريالي د کابل د پښتو ټولني عضو چه دغه نسخه ئې درلوده، مور ته ئې راکړه،

دغه نسخه مور د څلورو نورو قلمي او خوشخطو نسخو سره مقابله کړه، زواند مو ټوله وليکل او هر ځاي مو زانده بيت ته چه په چاپي نسخه کېن نه و، په دې علامه (X) اشاره وکړه، او زياتي بدلي او رباعيات مو بيل بيل د کتاب په حاشيه کېن وښوول، اختلاف د نسخو مو حتی المقدور په حواشي کېن وليکه د قلمي نسخو تفصيل دا دي:

(١) مهمه نسخه چه په تقريباً ١٥٠٠ مخ کې پر اعلا زاره کاغذ خورا خوشخط په ١١٤٢ هجري کال په اتلسم د جمادي الثاني د شيخ محمد اعظم نومسلم په خط په امر د اسد خان ليکلي شوې او بيا ملا عبدالحليم نامي حاشيه پر ليکلي او مشکلات ئې حل کړي دي.

دا نسخه په ترتيب کېن له نورو سره سمه ده، د ليکلو ځاي ئې ندي معلوم، په املا کېن هم له نورو قلمي نسخو څخه فرق نلري، د ځنو لغاتو په حل کېن مور له دغي نسخې څخه کومک اخستي، او حواله مو ورته کړې ده، دا نسخه څلوېښت کاله پسله وفاته د خان ليکلي شوې ده.

(٢) دوهمه قلمي نسخه په تصرف د ع، ج، ا، ا نښان محمد گل خان وزير صاحب داخله ده چه ډېره خوشخطه او صحت ته نيزدې ده، دا نسخه په قندهار کېن ليکلي شوې ده، اما د ليکلو کال او ليکونکي ئې ندي معلوم. ډېر زواېد هم لري، په خط او املا او ترتيب کېن له نورو قلمي نسخو فرق نلري.

(٣) دريمه نسخه په تصرف د پښتانه فاضل جناب مولوي ابو الوفاء صاحب قندهاري ده، چه مور ته ئې له حيدر آباد دکن را وليږله، دانسخه که څه هم په خط کېن تر نورو پاته ده، اما ډير زوايد لري او اکثر بيتونه ئې په نورو کېن نشته، او بشپړ ښکاره کيږي، د دې کتاب قطعات په غره د شعبان ١١٧٠ کال، او رباعيات ئې په ٢٧ د ذيقعد ١١٧١ کال او غزليات ئې په ٧ د ذيقعد ١١٧١ کال او قصايد ئې په ٢٤ د شعبان ١١٧٠ هجري کال ليکل شوي دي، د کتاب ليکوني ندي معلوم، مگر د شاهجهان پور په ښار کېن ليکل شوي دي، او دا ښکاره کيږي چه کاتب ئې په پښتو نه پوهېدي، محض ئې نقل اخېستي دي، ولي چه ډېر ځاپونه سهو او خطا لري.

(٤) څلورمه نسخه په تصرف د جناب حاجي احمد علی خان هوتک د قندهار وه، چه خورا خوشخطه او صحيح وه، ترتيب او ليک او املا ئې لکه نوري قلمي نسخې هغسي دي، فرق نه سره لري د کتاب د ليکلو کال او کاتب ئې ندي معلوم.

تشکر

دلته به بې وړه نه وئ، چه مور له دغو محترمو پښتنو څخه چه خپلي قلمي نسخې ئې د نقل او مقابله او سمون دپاره مور ته را لېرلي دي، تشکر وکړو، او دا د دوي کومک په احیاء کښ د دې اثر، د پښتوالي او پښتو غوښتو له پلوه د خوښی او تشکر په سترگه ووينو، چه د دې کتاب په نشر کښ دوی لو برخه لري.

د کتاب ټوکونه

د خوشحال خان کلیات په اصلو قلمي نسخو کښ هم څلور ټوکه دئ، مور هم پر هغه اساس سم چاپ کي لکه له فهرسته څخه چه څرگندېږي، لمړی ټوک ئې غزلیات دي، دوهم ټوک قصائد دي، دریم ټوک رباعیات او څلورم ټوک قطعات او متفرقات دي.

تعداد او زوائد

په دغه کتاب کښ د ډکټر ډبلیو بلیو انگلیس تر چاپي نسخه ۸۴ بدلي، او ۲۰۷ رباعیات او ۵ قصائد او مجموعاً ټوله ۱۴۰۰ بیتونه تر چاپي نسخه زیات له قلمي نسخو څخه را نقل شوي دئ. له دغه جهته نو مور دا وېلاي شو، چه دا نسخه بشپړه ده، او تر اوسه د خان کلام په دغه بشپړتیا چا ندی نشر کړي او نوري ټوله نسخې علاوه پر غلطی او اړولو د اصلي الفاظو لږ او کمی هم دي. او دغه نسخه له هره حیثه بشپړه کڼله کيږي.

غلطنامه

ځني سهوي او غلطی چه په مطبع کښ پېښي شوي دئ، په پای کښ د کتاب ئې مور غلطنامه هم ترتیب کړې ده، پښتانه به لمړی کتاب د غلطنامې له رویه سم کړي، ببا به ئې نو ولولي.

ځني گران کلمات

د کتاب ځني گران لغات او کلمات مور حتی المقدور حل کړه، او حاشیه مو پر ولیکله، د ع،ج، وزیر صاحب داخله سیند او د جناب راحت الله زاخيلي پښتو لغات، او د پښتو مرکې د قاموس یوه برخه چه زموږ څخه شته، او زموږ خپل له لغوي پښتو یاداشتونو څخه، خلاصه په هره توگه چه کوم لغت حل کيږي، ترجمه مو ورته وکښله. سره د دغه هم ځني بیتونه او ځني کلمات دغسي حل طلب پاته شوه، چه بیتو ته مو (ح) لیکلې ده او په پای کښ د کتاب مو یو د نادره جدول هم زیاتي کي، او هغه لغت چه د کتاب په ټولو مخو کښ راغلي دي مور ئې مخ وښوي او د حل

طلبو لغاتو ترجمه مو پښتنو ته پرېښووه، گندي پښتانه دا ابیات او لغات حل کړي، او په دوهمه طبع کښ بیا ترجمه سره ولیکي. هیله لرم، چه پښتانه له دې قصوره ما معاف کاندې.

د کتاب املا او رسم الخط

تر اوسه چه ما د خوشحال خان ياد دده د کورنی د ادباو قلمي دېوانونه ليدلي، ټوله په متحد رسم الخط او املا ليکلي شوي دي، داسي بنکاره کيږي، چه په هغه وخت کښ دغه املا مروجه وه، دوي د پښتو مخصوص حروف داسي ليکلي دي:

ت = طء	مثلاً	ټول	=	طول
څ = ح		څوک	=	چوک
ع = ح		حما	=	حما
د = د		دپر	=	دپر
ر = ر		زره	=	زره
ن = ن		رنا	=	رنا

علاوه پر دې د (ښ) او (ږ) حروف لکه پارسي (ش) او (ژ) ليکي او د کاف او گاف فرق هم نه کوي، د خوشحال خان ټوله قلمي دواوين او د عبدالقادر خان او علي خان او کاظم خان او اشرف خان هجري، چه ټوله له خان پښته دي، ديوانونه ئې ټوله په دغه املا ليکل شوي دي او رسم الخط د ټولو هم پارسي نستعليق دي نه عربي، علاوه پر دغه د کتاب د املا په خصوص دا لاندینې ملاحظات وگوري:

(١) ئې چه ضمير د غايب دي، په همزه بې ټکو ليکل شوې او (ی) يعني هستي چه له افعال ناقصه څخه ده مخاطب مخصوص دي په ټکو بې همزه ليکل شوي دي، مگر په ځنو ځايو کښ د مطبعي خطا په سبب د دغه کلمې سره گډ شوي دي. ځکه چه له موقع څخه بنکاره کيږي، نو به گندي ويونکو ته اشکال نه پېښوي، په نورو ځايو کښ د دې دوو کلمو د شکل تمیز شوې دي (ئې، بی).

(٢) مفغن کلمات ټوله په پښتو املا او مفغنو حروفو ليکل شوې دي، لکه کميس، کيسه، وخت او نور، چه په پيريو پيريو پښتنو دغه کلمات پخپله ژبه کښ را اړولي دي، او په قلمي نسخو کښ هم دغسي ليک دي.

(٣) کلمه د کښ د پښتو له ظرفی کلماتو څخه ده. په ټولو قلمي نسخو کښ په ياء (کښې) ليکلي ده، مگر اوس بی ياء مروجه ده، نو په هغه ځاي کښ چه قافيه نه وړانډه، مور کښ بي ياء وليکله، او د ياء په قافيه کښ مو مجبوراً کښې د ياء سره وليکل، چه ترتيب ئې وړان نشي.

(٤) ځني کلمات په اختلاف د محاورو لږ څه تغيير کوي، يا ئې املا ډېر فرق نه کوي، نو ئې املا پر يوه ډول نده راغلي. مثلاً گوته، گته، څو، سو، جنځي، چنجي، ورځه، وروځه، رويبار، رېبار، توکي، توگي، ځکه چه دواړه محاورې ئې صحيحي دي، نو زما په عقیده دا اختلاف د املا ئې هم پروا نلري.

(٥) کلمه د خپور کله کله پر جلا محاوره برابر (خور) ليکلی او جمع ئې خواره راغلي ده چه له موقعه بنکاره کيږي، ځکه چه خور دوي معناوي لري او مورد د اشتباه لوپري، نو مور ئې املا خپور غوره کړه. که کوم ځاي خور ليکل شوې وي، تصحيح دي وشي. دغسي هم سپور په معنا د سوار کله کله سهواً سور ليکلي ده ځکه چه د سپور کلمه غوره ده، نو که

پښتانه تصحيح وکړي، ښه به وي! ولي چه سپور وضعي، او سور تقريباً د مفعن شکل لري. دغسي هم کلمه د زر يعني زور که څه هم د خټکو محاوره ده مگر په ځنو ځايو کښ چه اشتباه پېښېده، مور ئې د قندهار محاوره ژر وليکله چه محل د اشتباه نه و، هلته زر هم راغلي ده.

خوشحال خان خټک

خوشحال خان خټک څوک و؟

خوشحال خان زوی د شهباز خان زوی د یحیی خان زوی د ملک اکوړي زوی د دروېش محمد (مشهور په چنچو) زوی د تمن (اتمان) زوی د حسن زوی د شېخ علی زوی د عطا (هوتي) زوی د پټي زوی د اتو زوی د برگوېټ زوی د تري زوی د تورمان زوی د لقمان (مشهور په خټک) زوی د برهان زوی د ککي زوی د کرلان دی، چې د خټکو په روایت د کرلان (کرران) پلار هوني نومېدی، او هوني د سرېن څخه بولي، ځيني مؤرخين يې د عبدالله اورمړ زوی گڼي^(۱). خوشحال خان په کرلانو کې يو صحيح النسب پښتون دی، چې د پلار او نيکه څخه د خټکو مشر او خان و، د ده پنځم نيکه ملک چنچو د مغولي اکبر پاچا په عصر کې (۹۶۳ _ ۱۰۱۴ هـ) په پښتنواله مشهور و، ملک اکوړی د ده زوی هم لکه پلار يو نوميالی پښتون و، چې د اکبر پاچا او د مغولو د امپراطورۍ له خوا د خپل قوم او د دغه ځای د پښتنو ملي مشر گڼل کېدی، او د کابل د لاري ساتنه په ده اړه درلوده، ده سرای ودان کړ، چې اکوړه يې هم بولي، تر ده وروسته یحیی خان او بيا يې لمسی شهبازخان د شاه جهان په عصر کې د پښتنو مشهور سردار او نامتو خان و^(۲) چې د مغولو تر امپراطورۍ لاندې يو امير او د پښتنو مشر گڼل کېدی.

تولد :-

د جهانگیر مغولي پاچا په عصر کې (۱۰۱۴ _ ۱۰۳۷ هـ) چې شهباز خان د (۲۲) کالو و، د ده په کور په اکوړه کې په ربیع الثاني د ۱۰۲۲ هـ کال سم له ۱۶۱۳ ع کال خوشحال خان وزېږېدی، چې وروسته نو دا سړی يو نامتو پښتون او غيور سردار سو، او په دنيا کې د پښتوالي او د پښتو د ادب يې يو لوړ نوم پرېښو.

ملي مشر خوشحال خان :-

د خوشحال خان پلار شهباز خان خټک په ۱۰۵۰ هـ کال چې عمر يې پنځوس کاله و په يوه جنگ کې د يوسفزو ټپي او په پنجشنبې اول د شوال وفات سو^(۳) د پلار تر مرگ وروسته د خوشحال خان درې نور کوچني وروڼه وو، جميل بېگ، شمشېرخان، ميرباز خان، مگر دی د مشرتوب له پلوه د قوم په خانۍ او سردارۍ وټاکل سو، او ټوله اولس په مشرتوب ومانه، شاه جهان مغولي پاچا هم دی د پښتنو خان کی، او د مشرتوب فرمان دده په نامه له ډهلي څخه صادر سو^(۴)، شاه جهان چې د خوشحال خان قدر او احترام په ښه ډول کاوه، او په مغولي دربار کې يې ډېر نفوذ او اقتدار درلود^(۵)، د اجمير په جنگ کې چې د تاراگډه کوټ هيڅ چا نسوای فتح کولای، توريالي خوشحال خان دا کوټ مات کړ، او په لاهور کې د شاه جهان له حضوره څلور لکه روپۍ انعام ورکړه سو، او د دوه نيم لکو روپو پټی وروبخښل سو^(۶). خوشحال خان که څه هم د مغولي دربار تر اثر لاندې و، او د مغولي پاچهانو په اطاعت يې ځان مکلف گانه مگر ده د خپل قوم په منځ کې بشپړ استقلال درلود او د مغول مړيې توب يې هيڅکله د خپل قوم له پاره نه خوښاوه، شاه جهان هم فقط د پښتنو آرامي غنيمت گڼلې او د دوی داخلي آزادي يې نه ور وړانول، خان پخپله وايي :-

د هــــغه دور پاچا و
 قدردان شاه جــــهان
 د پلار ځای يې و ما راکړ
 په اولس سوم حکــــمران
 که د توري که د ورکړي
 هيڅ مي پرې نښو ارمان
 واړه دېرش زره خټک دي
 درست زما دي په فرمان
 درست خټک ځما په دور
 نامور ســــو په دوران

مگر تر شاه جهان وروسته چې د ده زوی اورنگزېب عالمگير خپل پلار بندي کړ او نور وروڼه يې يا مړه يا مغلوب کړه او په ۱۰۶۹ هـ کي پاچا سو، ده د خپل پلار طرفداران او درباريان ټوله ورکول، نو خوشحال خان خټک د پښتنو ملي مشر هم چې د شاه جهان له ملگرو او مقربانو څخه و، او اورنگزېب بېرېدی چې مبادا دی به د شاه جهان د خلاصۍ کونښنې وکي، نو يې وغوښته چې پښتانه مخدول کړي او خان هم ورک کړي.

پښتانه خو طبعاً آزادي غوښتونکي دي، او بل چاته سر نه کښته کوي، او پر خپل استقلال مين دي، خاص بيا

خوشحال خان چې يو

صحيح پښتون سردار و، نو اورنگزېب خو دی په قوت سره نسوای ماتولای، له دغه جهت يې دروه او ټپتال ورسره وکړ، او خان يې په غوره ژبه او احترام خپل دربار ته وغوښت، له بلي خوا يې د ده خپلوان هم د خانۍ او منصب په ژمنه او رشوتو او روپو وغولول چې خان د پاچا دربار دهلي ته ورواستوي، خوشحال خان که څه هم ډېر پوه او تجربه

کار سپری و، مگر د پاچا په عهد او قول او د خپلوانو په اصرار وغولېدی، او يوازي پېښور ته ولاړی، د پېښور حاکم د مغولي دربار په نغوته دی بندي کړ، او تحت الحفظ يې دهلي ته واستاوه، خوشحال خان د روژې په منځ کي د ۱۰۷۴ کال دهلي ته ورسېدی او دا د پښتونخوا د بن خوشنوا بلبل، هلته دمغولو په بند کي تر څلورو کالو پوري بندي پاته سو، که څه هم د ده قوم په اتفاق د ده د خلاصۍ له پاره ودرېدل او غوښته يې چې مسلح حرکت په دې باب کي وکي، مگر خان دوی منع کړل، او له جنگه يې وگرځول.

خوشحال خان خپل د بند حوادث په يوه حبس نامه کي چې (۲۲۰) بيته ده ويلي دي او په خپل بند کي يې د

وطن په بېلتون کي ډيري سوځوونکي نارې او غلبې وهلي دي :

د هيواد ياران مي هر زمان ياديري

چي يې مخ په خوب کي ووينم وويارم

خوشحال خان څلور کاله په دهلي او رنتهپور کي بندي و، وروسته نو ايله سو اما هره ورځ به دربار ته

حاضرېدی او د وطن د تگ اجازت يې نه درلود په دغه حال کي داسي شکوه کوي (۴ د رجب ۱۰۷۷ هـ) :-

هـرـه ورغ ورتله دربار ته
 گـوره دا څه مشقت دی
 د بل حکم پرې زندان سي
 چي پر خپل حکم عادت دی
 نه شیرين خواړه ياران سته
 نه د چا سره صحبت دی

په پای کي خوشحال خان په اکره کي په ملگري د خپلو خپلوانو فرصت وموندی او خپل وطن ته راغی، دلته نو بیرته خپل قوم پر ده راټول سو، او په وارو وارو یې د مغلو سره سخت او لوی جنگونه وکړل، او د پښتنوالي هوډ یې تر سره کړی، او پښتانه یې د خپلي آزادی د ساتني له پاره د مغولو په مخ کي ولاړکړه، مگر د یوې خوا د هند د دربار رشوتونو او روپۍ او د بلي خوا د خان د زامنو او خپلوانو نفاق، دی و کار ته نه پرېښو:-

زه غلیم د اورنگزېب یم
 سر په غره په بیابان
 زه په ننگ د پښتانه یم
 دوی نیولي مـغولان

مغولیه دربار ډېر مبالغ د پښتنو د بې اتفاقی او د خان د ناکامۍ له پاره وشیندل، او د خان زامن یې له ده څخه پر خلاف کړه، خوشحال خان غوښته چي دوی د پښتو ننگه او هوډ پر ځای کړي، مگر دوی د مغولي دربار په رشوتو او روپو له ده سره ملگري نه کوله، او پخپله عیاشي بخت وه، له دغه سببه نو خان پخپل کلام کي هر ځای د دوی له لاسه شکوه کوي:

زویو می خوی د خټکو نور کړ
 ځما په نقش یې پوري اور کړ
 وخت د گـټني د نام و ننگ و
 بدو زامنو راڅخه خـپور کړ

خوشحال خان په دغه وخت کي چي د مغولو قوا د ده په بیرته نیولو بخت وه هری خواته ددوی په مقابل کښی سفرونه او تبلیغونه کړي دي څوچه په پاڼي اورنگزېب پخپله ناچارسو، د ده مقابلې ته راووت.

اورنگزېب پاچا زړه پک په لاهـور راغی
 گوره کانه به څوک وران څوک به ودان سي

خوشحال خان تقریباً دوه کاله د مغولو له امپرا طوریگ سره دمرانی مقابله وکړه دوه کاله پخپله اورنگزېب داتک پر

غاړه ورته پروت

و:-

اورنگزېب راته یوکال وسو چه پروت دی
 په صورت حیران پرېشان په زړه افگار

په پای کي چي د مغولو پاچا ، په قوه د پښتنو له ما ټولو څخه عاجز سو، نو یې د ریو په زور پښتانه سره بېل کړه ، او د خان زامن او خپلوان یې پرده راولاړ کړه :-

خزاني د هندوستان دي راخوري سوي
سره مهران دي ننو زي په کوهسار

خوشحال خان هرځای له خپلوانو او زامنو څخه شکوه کوي، او د مغولو د کامیابی او بري ذریعه هم دوی گڼي:-

په بل غشي بل ټوپک ويشتلی نه يم
که ويشتلی يم خوبيا پخپل ټوپک يم

د خوشحال خان سوانح ټوله په مشقت او تکلیف لړلي دي، د مغولی دربار د رقابت او مېرځۍ تاب په هغه وخت کي بي له دغسي مېړه او ټینگ پښتونه بل چانه درلود، دا ورنګزېب حکم د آمو له غاري تر بحر هنده پوري جاري و، او د مغولو د جهانګیر حرص او شهوت د پښتنو آزادي هم محو کوله، او نې غوښته جه دغه سپېڅلی او غيور قوم پخپلو غرو کي آزاد وي ، نو یې د خان و زوی بهرام ته د خانۍ تطميع ورکي، چه خان گرفتار کړي.

خوشحال خان چي اوس نو سپين ږيري اوزور سوی و، خپل مشر زوی اشرفخان متخلص په هجری نې د قوم خان کړ، مگر بهرام خان اشرف خان ونيولی او په ۱۰۹۳ هـ کي یې د مغولو په لاس ورکړ، چي لس کاله په بیجاپورکي بندی و، او آخرهم هورې مرشو^(۷).

دلته نو بهرام خان د مغولو د لښکرو په قوت و غوښته چي خپل پلار ونیسی، سره د دغه چي خان خورا زور و د (۷۷) کالو و مگر گرفتاریې نه کړ، او افریدی ته جني ولاړ^(۸) او انزوا یې غوره کړه، په ادبي ژوندون کي یې د کتاب او قلم په ملګري د خپل حیات اواخر تېرول. او د پښتنو په لویو غرو کي یې د ادب او علم په رڼا ژوندون کاوه :-

پسله بند دی دا عــــزم
د خوشحال د خاطر جزم
یا نیولی مخ مــــکې ته
یا مــــغلو سره رزم
یا یو کــــنج د غره نیولی
نمونځ، روژه د لوستو بزم

عالم خوشحال خان :-

خوشحال خان په کوچنیواله کي د خپلی زمانې مروج علوم ټوله ویلي وه، د ده له کلام ښه ښکاره کېږي، چي ده اسلامي علوم لکه فقه، حدیث، تفسیر، او نور عقلي او فسقي علوم لکه منطق، حکمت، او ادبي علمونه او د فصاحت او بلاغت اصول لکه معاني، بیان، عروض قافیه او نور ټوله ویلي او عالم و. خوشحال خان سني مذهب مسلمان او حنفي و، دی وائي:-

د مذهب څښتن څلور دي پنځه ندي
حنفي سني مذهب د دين په کار يم

خوشحال خان په هرکار کي د اسلامي شريعت پيرو و، او د خرافاتو او مزخرفاتو چي په دين گډشوي دي، مخالف و، او هر کله يي په دغه لارکي بنسونه او تبليغ کاوه:-

هر چي شرع فرمايي په هغه کارکړه

مه عمل کـوه په رسم په دودونه

علاوه پردې خان په تصوف او روحاني خوا کي معلومات لري چي په نورو مخو کي بې تفصيل و سي.

شاعر او اديب خوشحال خان :-

پښتو شعر ترخان د مخه:-

هغه وخت چي خوشحال خان په دنيا کي د ادب، و پښتو ژبي ته يو مخلد او جاويد خدمت کاوه په دغه وخت کي د پښتو ژبي ادب ډېر محدود و، د پښتو د ادب د ژوندون تاريخ درې برخي لري.

(۱) لمړی دوره خوله ابتداء څخه بيا تر نهم هجري قرن پوري ده، چي په هند کي د مغلو او په ايران کي د صفوي کورنۍ پاچهي وه، تر دغه د مخه د پښتو اشعار ټوله طبيعي او غير مصنوعي وه، او هغه سندري او نارې وې چي د طبيعت تر اثر لاندې به پښتنو ويلې، د اتن نارې، لنډۍ، سپرې بدلي، او نور اقسام چي اوس هم سته، د دغه عصر ادبي آثار دي.

(۲) دوهمه دوره چي د مغولي بابر او د هند د پښتنو پاچهانو لودينا نوله آخره عصره څخه (۹۳۰هـ) بيا تر سنه (۱۰۰۰هـ) پوري رارسېږي، دغه اويا يا اتيا کاله د پښتو شعر نيم مصنوعي دی، يعني نه پوره پرزازه حال طبيعي دی، او نه پوره د صنعت او عروض او قافيه تر اثر لاندې سوی دی، په دغه دوره کي ډېر ادباء او ليکونکی شته، لکه. اخوند دروېزه د ننگرهار، شيخ ملي يوسف زی، اخوندقاسم، ملاالف هوتک، کریم داد، بازید(پيروشن) چي د دغو ټولو آثار نه پوره عروضی اشعار دي او نه پوره طبیعي.

(۳) درېيمه دوره د پوره عروضي او مصنوعي اشعارو ده، چي پښتنو ادیبانو خپل شعرپر عروض او قافيه او فنو نو د بلاغت برابر ويلي دي، او له دغه عصره څخه چي اوس درې نيم سوه کاله کيږی، د پښتو اشعارو عروضي دوره شروع سوې ده، په دغه دوره کي ترخوشحال خان د مخه ميرزاخان انصاري، او ارزاني او دولت، او واصل او قلندر تېر سوی دي، چي خان ئې پخپله ذکر کوي:-

د ميرزا دېوان مي ومانده په گـوډي

مسخره مي ارزاني خوېشکي زمند کړ

خو شحال خان د ادبي مکتب مو سييس:-

تر خوشحال خان د مخه که څه هم څو تنو عروضي اشعار ويلي دي، مگر هغه خدمت چي خان پښتو ته کړي او په دغه اندازه ډېر اشعار چي ده ويلي، او پرې يښي دي، له نورو څخه نه دي ليدل شوي، د ده اشعار تقريباً څلوېښت زره بيته ته رسېږي هغه انقلاب چي ده د پښتو ژبي شعر ته ورکړی دی، نو دی هر کله په حيث د مؤسس او پلار د پښتو شعر منل کيږي. تر ده وروسته چي ټول ادباء راغلي دي په فکر او ډول کي يې دی مقتداء دی، د ده له نسله څخه نور مقتدر

اديبان هم پيدا سوي دي ، چي مور بې پر خپل موقع ذکر وکړو.
شعرا وشاعري خو د انسان په خټه اخښلې سوېده، او ادب د انسانيت يو لوی او مهم جز دي، لکه ارسطو د يونان فيلسوف چي ادب د فطرت محاکات او نقلي د انساني تاثراتو بولي، دغسي هم د پښتو ادب ټوله پر دغه علمي کليه باندي بنا سوي دي خاص بيا د خوشحال خان ادبيات او آثار ټوله حاكي له هغو ذهني تاثراتو څخه دي چي ماحول او محيط د ده په زړه کي کرله، دي د فطرت ترجان او د طبيعت ويونکې ژبه ده ، هر څه چي ويني، هغه په ښه ډول په وينا تصوير کولای سي!

خوشحال خان په هر راز شعرکي قوي لاس لري، عشقي، اجتماعي، فلسفي، وطني، اخلاقي او حماسي اشعار ډېر لري، د انساني فضائلو او د پښتنوالي د ښېگړو په بيان کي خو شحال خان يو پوره مو راليست (اخلاقي) او رياليسټ (حقيقي) اديب دي، په نقد او ادبي شجاعت کي هم ساري نلري، اما په دنيا کي دخياليات او ايډياليزم هم دومره جگ دی، چي لږ څه نور څوک پسي رسېدلای سي!

خوشحال خان موسس د هغه ادبي مکتب دی، چي وروسته ټولو د پښتو ويونکو او ژبه ورو خلقو د ده تقليد کړی دی، دی د خپل سبک استاد دی، نو ځکه مور ده ته د پښتو پلار ويلای سو.

ما خوشحال چي په پښتو شعر بيان کړ

د پښتو ژبه به اوس په آبوتاب سي

موازنه اومقايسه :-

د پښتو شعر که څه هم په ډېرو شيانو او خواصو کي د پارسي او عربي اشعارو سره نژدېوالي او قرب لري، مگر بيا هم ځکه چي محيط او د قوم ذهني او روحي خواص پر ادب اثر لري، نو د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزایا ليدل کيږي، خان يو مبتکر پښتون دی، د ده فکر په دنيا کي د ادب يوازي مقلد نه دی، بلکي له ځانه هم مضمون را ايستلای سي، د دې خبري اثبات د ده دکلام مطالعه کوي، مگر دلته مور لنډه اشاره ورته کوو.

د عشق دنيا او د ميني نړۍ يوه بېله دنيا ده ، د عاشق قلبی وار دات او د ده تاثرات پر بل چا نه قيا سپري، مگر ملي خواص او اولسي مميزات هر کله په دغه دنيا کي هم او څارېږي، او لکه چي ادب د روحي تجلياتو هندهاره ده، دغسي ټوله ملي ښېگړی پکښي بريني!

پښتانه خو په فطرت کي ملي غرور او د روح لوړ تيا لري، پښتون هيڅکله او په هيڅ ډول داسي خضوع نه کوي، چي د ده ملي غرور ته دي صدمه و رسېږي.

شبلي نعماني په شعرا لعجم کي ليکي، چي نسبت و پارسي شعر ته په عربي شعر کي شاعر هرځای غزت د نفس او غرور ساتي ، مين که څه هم و خپل محبوب ته اړ وي او وصال ئي غواړي، مگر دي دگدا په څېر نه دی ، البته جانباز دی ، مگر غلام نه دی، ومصيبت ته د ميني تيار دی، مگر ذليل ندی.

مثلاً يو عرب اديب خپلي ميني ته داسي خطاب کوي:-

فلاتحسبي اني تخشعت بعد كم

ولا انني بالمشي في القيد اخرج

يعني: دا گمان مڪوه ، چي زه په تاپسي خاشع سوم، او نه په بند سره زه له يو نه پاتېږم^(۹) بل ځای عاشق وځپلي ميني ته داسي وايي، چي ضمناً د خپل قوم مېړا نه او تورياليتوب وربنکاره کوي:-

اذا اسودجنح الليل فلتات ولتكن

خطاك خفافاً فان حراسنا اسد^(۱۰)

يعني: چي ما بنام د شپې وزر تور سي، نو راسه، مگر پلونه ورو ورو ږده چي زموږ ساتونکي زمري دی. مگر په پارسي ادب کي عاشق د ميني په دنيا کي ځان دومره بايلي او بېخوده کيږي او د معشوق په مخ کي ځان دومره کښته کوي، چي ځان سپي هم بولي،

سحر آدم بکويت بشـــــــــــــــــکار رفته بودی

تو که سگ نبر ده بودی به چي کار رفته بودی

حافظ وائي:-

شنیده ام که سگان راقلا ده مي بندی

چرا بگردن حافظ نمی نهی دسني

د پښتو شعر که څه هم له يوې خوا شدیداً د پارسي تر اثر لاندې سوی دی، او ادباو هرکله د غسي خيالات او افکار ذکر کړي دي، مگر بيا هم ځاي ځاي د پښتنوالي د روح لوړ تيا يې په کلام کي ښکاره کيږي، او پښتون عاشق هيڅکله ځان نه سپکوي، او خپل غرور او د نفس مناعت نه بايلي، په هغو ځايو کي چي د نورو په تقليد څه ويل سوي وي، دا سي اشعار بېل دي!

د خوشحال خان په کلام کي د پښتنوالي لوړ او ژوندي روح ښه ځلېږي، مثلاً په دې بيت کي د ځان لوړ تيا په څه ښه ژبه محبوب ته سي:-

مرگ لــــره واره د دهـــــــــلي لښـــــــــکر راغلی

ته لا د خوشحال په مرگ ځان روغ نه گڼې ننگ کړې

سربازي او توريالي توب په عشق کي هم د ده سره ملگري دي، او کورټ د ذلت او تحقيرکار نه مني :-

يا به سره د خپل ورمېر په وينو رنگ کړم

يا به گڼل کړم دغه ستا شونډي ملوکي

يا :

مگر تا څخه ســـــــــــــــــامان د سلطنت دی

چي په هوډ مي سپينه خوله غواړې خټکه

يا :

په درست جهان به نه وي يو دما غوندي رسوا بل
 ورځم توره وکښلې چې مین واروم پر تا بل
 د پښتنو عشق هم ښکاره او سپېڅلی دی، پټ پټانه نه لري، په نره توره مینه کوي، د عشق په دنیا کي خو مین
 او معشوق ډېر د راز ساتنه او پټول خوښ لري، او نه غواړي چې څوک په خبر سي.
 زشوق میروم و سوی تو ننگرم در بزم
 برای آنکه فتد غیر در گمان دگر
 عاشق له بیري د اغیارو او رقیبانو د خپل محبوب حال هم په ښکاره نه پوښتي :
 بهر مجلس که جا سازم حدیث نیکوان پرسم
 که حرف آن مه نامهربان را درمیان پرسم
 مگر د پښتوالي په دنیا کي دا پټ پټانی نسته، د پښتون مینه او میرخي رډه بده ده، خوشحال هم وایي :
 زه خوشحال کمزوری نه یم چې به ډار کړم
 په ښکاره نارې وهم چې خوله یې راکړه
 د خوشحال د عشق میثاق داسي ټینگ دی :
 که یې سر درومي له تنه، نور په نه سي
 د خوشحال چې د خپل یار سره میثاق دی

خلاصه :-

د خوشحال خان په کلام کي هر ځای د پښتوالي روح ښکاره دی، هغه چې په تقلید د بل چا ویلي سوي دي، بېل
 دی.

که مي حلق له تندي وچ سي په همت کي
 پروا دار کله په حوض د کـــوثر یم
 نور د ده پښتني ادبي مزایا، د پښتوالي او حماسه په بیان کي وگورئ :
 په دغه ډول د خوشحال خان کلام معنوي او مادي مزایا لري، خاص بیا په علومو د فصاحت او بلاغت پوه دی،
 اسرار د بیان ورمعلوم دي.

صنعت او ابتکار :

د خوشحال خان په کلام کي علاوه پر نورو ښېگڼو او معنوي خواوو ظاهري بدایع او صنایع هم سته، د شعر
 ټوله اقسام لکه غزل، قصیده، مثنوي، رباعي، قطعه، تخمیس، تسدیس، ترجیع او نور لکه حماسه، رثاء لري. معشر او
 مربع اشعار د ده ابتکار دی، چې په پښتو کي یې ویلي دي.
 شعري صنعتونه او بدایع یې په کلام کي خورا ډېر دي، د (۱۰) مخ لومړۍ بدله او د (۱۴) مخ (سترگي ستا) بدله
 د ذوالقافیتین مع الحاجب فن دی، په دغه ډول ذوقافیتین اشعار ډېر لري، په دې بیت کې صنعت د طباق راوستلی دی :

بڼه چي سپين د زهد ليري له ما گرځي
چي د تورو ته نژدي سي سپين هم تور کا

ته بڼادي کره زه به غم کړم
تا خندا زده زما ژړا زده

يو وصال د بڼو يارانو بل هجران دی
چي خوشحال يې په خندا په ژړا کړی

په دغه آخري بيت کي صنعت د لف و نشر مرتب هم سته، په تجنيس کي هم خان بڼه لاس لري :

دوې دي توري سترگي لکه دوې توري بلا
دوې دي توري ورځي لکه دوې توري تر ملا

هغه کار لکه دوه تورو سترگو وکا
هسي کار نه سي په تورو په لښکر

چا به راکړه په پالنگ دا هسي کښلي
که مي نه وي په ازل په قسمت کښلي

د خان په کلام کي صنعت د ذولسائين هم ډېر راغلی، دی پښتواو پارسي او هندي گډوډ سره وايي، لکه په ۷۱، ۱۰۲، ۲۰۷، ۳۷۳، ۳۸۶ مخو کي چي ليکلي دي، په (۳۳۷) مخ (راته نيسي الخ) او په (۲۳۴) مخ (بڼايسته الخ) صنعت د ردالعجز علی الصدر دی. د (۸۵۴) مخ په آخري رباعي کي صنعت د درو ټکو کلمو دی، او په دې رباعي کي صنعت د لزوم د متصل الحروف او تجنيس مراعات سوی دی :

بڼې چين چين ځني پښتني جنې
په شين شين ځي شين جنې
نن نغتي نشي تشي پښتني
تشي پښتني فتني شي ځني

دغسي هم د کتاب د پای په مخو کي صنعتونه د رقطا او غير منقوط او نور راغلي دي، خوشحال خان په ادا د نړيو نړيو خيالو او تازه افکارو غښتلی دی، ډېر ځله داسي مضامين وايي چي بالکل نوي وي، ابتکار د ده د کلام گڼه ده، مثلاً په دې يوه بيت کي ده يو جهان ابتکار او ډېر مضمون ځای کړی دی.

د عشق په دنيا کي ماني، او د محبوب خوابدی دومره يو مبتدل او مستعمل مضمون دی چي هر شاعر څه پکي وييلي دي، محبوب چي خوابدی سي البته پر مين باندي ستم کوي، مگر د مين زړه چي هغه پرهارونه غواړي، هغه لا نه

مومي، ځکه چي د ميني پرهار تر هر څه خوږ او خوښ دی :

خویش را بر نوک مژگان ستم کیـــشان زدم
آن قدر زخمی که دل میخواست در خنجر نبود

د عشق دنیا عجیب نړۍ ده، ترڅه پکي خواږه کيږي، او زهر پکي گنی ښکاره کيږي. ښکځل خو ترڅي دي، مگر
د عشق په دنیا کي بېل خوند لري :-

دشنام دهی و بر لب تو
روح القدس آفرین نوید

خلاصه چي په عشق کي د ماني د دنیا واردات خورا ډول ډول او راز راز دي، خوشحال خان په دغه بیت کي
اعجاز کوي :

په ماني يې مرده شويو کره عيد وي
په خدا يې جوهرې کره ژړا وي

لومړی خو په دغه بیت کي صنعت د طباق او تضاد سته، د ماني، اختر، خدا، ژړا تلازم ډېر خوږ دی، مطلب خو
دا دی چي د عشق وژلی او د محبوب د مگاني مقتولان خورا ډېر وي، ولي چي مقتولان ډېر سي البته مرده شوی
خوښيږي او په خدا خو مرغلري له خولې څخه راتووي، نو چي مرغلري ډېري سي، البته وړيا کيږي، او د جوهرې او
مرغلري والا بازار کوټه کيږي، د کلام يوه لو برخه ساقطه ده، مگر مطلب ښه روښانه او اوڅار دی.
دا قدرت د بيان او په عين وخت کي فوق العاده بلاغت د خان د کلام له خصوصياتو څخه دی. په دې رباعي کي
چي ابتکار سوی دی هم خورا خوږ دی :

چي آئينې ته ښکاره دیدار کړي
آئینه درسته سره گــــلزار کړي
چي شونډي کېږدي د جام پر مورگو
اوبه په جــــام کي رُب انار کړي

د فکر قهرمان :

د شاعر او اديب نظر تر نورو رسا دی، هغه چي شاعر يې ويني هر څوک نه ويني، په پسرلي چي سره او زرغونه
گلان له مځکي څخه راووزي، وگړي خو دا گلان د نندارې او خوند په سترگه ويني، نشاط او خوښي ځني مومي، مگر
شاعر عبرت ځني اخلي، او گوري چي دا خاوره چي نن گلان ځني غويږي، پرون د کوم انسان د بدن خاوره وه !
دا فکر په شاعر کي خورا زوړ دی، هر چا څه پر ويلي دي، ابوالعلاء معري (۴۴۹ هـ) د عربي مشهور فيلسوف
ژبه ور وايي :

حفف الوطاء ما اظن اديم ال
ارض الامن هذه الاجساد
وقبيح بناوان قدم العهد

و هو ان الآباء والاجداد

يعني : قدمونه پر مځکه ورو ورو ږده، ولي چي دغه مځکه زموږ د نيکونو بدنونه او اجساد دي. د ادباوو تر منځ توارد او د فکر توافق دی، عمر خيام بلخي هم دغه مضمون ښه ويلي :

هر سبزه که بر کنار جوئی رسته است

گوئی زلب فرشته روئی رسته است

تا بر لب ســــــــــــبزه يا به خواری ننهی

کان سبزه زخاک لاله روئی رسته است

سعدي هم وايي چي يوه ورځ مي ترښخ پر مځکه ووهله، دا برغ ځني راغی :

که زنه‌ار اگر مردی آهــــــــــــسته تر

که چشم و بناگوش و روی است و سر

د هندوستان مشهور اديب غالب دهلوی هم دا مضمون داسي وايي :

سب کهان کچه لاله و گل نمايان هــــــــــــوگئین

خاک مين کيا صورتين هونگی که پنهان هوگئین

يعني په خاورو کي ښکلي بدنونه پټ سوي دي، له هغو څخه لږ اوس د غاټوی په شکل راوتلي دي.

د خوشحال خان زوی عبدالقادر خټک هم دا مضمون په پښتو داسي ويلي دي :-

قدم په ورو ورو په احتياط ږده

چي توري خاوري ښکلي مخونه دي

مگر خوشحال خان په فکر کي مبتکر دی، دا زور فکر ده په نوي ډول اما خورا خوږ ادا کړی دی، چي زما په

عقیده تر ټولو ادباوو اوږي، که د تقدير په سترگه ورته وگورو، البته رابنکاره به سي، خان وايي :-

چي هونبره ښه مخونه په دا خاورو کي په گور دي

چي ديو لره وردروم گور و مــــــــــــا و ته ارم دی

وگورئ مضمون هغه مبتدل او زور مضمون دی مگر د پښتانه فکري ابتکار خو د نورو تقليد نه مني، خان هغه

مضمون په داسي ډول ادا کي، چي ساري نه لري.

نو خوشحال خان لکه د توري او ميدان قهرمان چي دی، دغسي د فکر او ادب قهرمان هم دی که د خبرو له

اوږدوالي څخه نه بېرېدای پر دغه موضوع به مو اوږده څېړنه کړې وای، مگر اوس په دغه قدر اکتفاء کوو.

نقاد خوشحال خان :-

نقد د ادب يو مهم ټوک دی، د نوي دنيا په اصطلاح ادب بې له نقده هيڅ قيمت نه لري، بلکي مؤثر او گټه

زېږوونکی ادب هغه دی چي د نقد په گڼه ښکلی وي.

پوهان وايي : چي ادباء او شعراء په خپلو ادبياتو او نارو او غلبو سره ملتونه وښوي حال يې وراړوي، او د

لوړتيا پر خوا يې بيايي، رشتيا هم دا ده، ځکه تر هغو چي يو اولس پخپله کښته والي پوه نه سي، او خپل عيوب او گوډي

وراني وربنکاره نه سي تر هغو په اصلاح کي بری نه سي ميندلای، ځکه نو نقد په ادب کي هم هغه موقع لري لکه په اجتماع کي چي يې ميندلی دی.

په دې باره کي د لويانو او تېرو مېرو څخه ډېر اقوال او د گټي ډکي ويناوي سته، قولوالحق و لو علی انفسکم، نبوي حديث شريف دی، چي دغه اساس ته نو په نوې ژبه ادبي شجاعت وايي. خوشحال خان خو په نقد کي زيره او قوي ژبه لري، خاص بيا د پښتنو معاييب او ځني بد خويونه په غندنه سره يادوي، او هر ځای زيار کاري چي دوی پخپلو عيبونو وپوهوي او د اصلاح خواته يې راولي، د ده د نقد ژبه ډېره تېره ده، پخپله وايي :-

ځما ژبه نه ده اور ده

گزارونه د ټوپک کا

خوشحال خان لکه د توري مېره چي دی، قلم يې هم په نقد کي د توري کار ورکوي، د توريالي قلم ښايي چي

دغسي وي:-

آفرين دي پر ويلو سه خوشحاله

چي د توري رڅول کړې په قلم کي

خوشحال خان هر کله د پښتنو پر تېر عظمت چي د آسيا د يوې لويې برخي شاهنشاهان وه، افسوس کوي او

هغه په خورا حسرت يادوي، قوم وينوي، او د دوی د زاړه عظمت پر تحصيل گماري :-

که رشتيا وایم شېرشاه دا هسي نه و

لکه مور يو نه پيدا له کوهسـتانه

پښتانه چي بې ننگي کا څوک يې څه کا

گورستان لره به درومو له ارمـانه

د خـتـکو د نفاق له ناپوهـيه

يا چي غم لرم، له خـپـله خاندانه

چاته وایم څه به کښم څه هونبره ندی

چي تمام سي له مذکـوره له بيانه

په نورو ځايو کي هم پر خپل قوم سخت تنقيدونه کوي، لکه : په ۱۶۸، ۲۹۳، ۳۸۵، ۲۷۲، ۲۵۱، ۷۲۷ مخو کي.

اخلاقي خوشحال خان :-

د خُلق په تعريف او د اخلاقو په خصوص کي د بشريت د پوهانو فکرونه مختلف او ډول ډول دي، چي مور دلته

لنډه اشاره ورته کوو، د انسانانو په زړو آثارو او هغو کتابونو کي چي اوس نو تر هغه زاړه کتابونه انسان ته نه دي پاته،

مثلاً د هند په رگ ويد، او د زردشت په اوستا، او بيا په تورات شريف او د چين د کنفوسیوس او د بودا او نورو ټولو زړو

آثارو کي اخلاق او د اخلاقو ښه ذکر سوی دی.

که څه هم اخلاقيات د فلسفې يو مهم ټوک دي، مگر داسي ښکاره کيږي چي پر اخلاقي مسائلو تر فلسفيانه

بحث دمخه هم په انسان کي اخلاقي حس و، په ساده ژبه د اخلاقو تعريف داسي کيږي، سړی به څنگه عمل او څنگه ژوندون کوي؟ د انسان افعال تر مختلفو مؤثراتو او محرکاتو لاندې دي، محیط، ارث، تربيه، دودونه، رسوم دا ټوله پر اعمالو اثر کوي، نو اخلاق د عملي ژوندون له پاره ځني قواعد او ضوابط دي^(۱۱).

په يونان کي د پوهانو نظريات د اخلاقو په باب کي يا دا وه چي اخلاق ټوله پر ذوق او خوند بناء دي، ۴۰۰ کاله تر ميلاد دمخه ارسيتيبس پر خوند Hondonisme د اخلاقو سټه ايښې وه، تر ده وروسته د ده نورو ملگرو يا شاگردانو لکه اپيکور (۳۴۲ _ ۲۷۱ ق.م) Epicur د ده نظريه تعديل کړه، مگر يوه بله ډله چي د دوی مشر سقراط (۴۷۰ _ ۴۰۰ ق.م) Socrates او وروسته نو افلاطون Plato (۴۲۷ _ ۳۴۷ ق.م) او بيا ارسطو Aristotle (۳۸۴ _ ۳۲۲ ق.م) غوندي نامتو پوهان په دغه ډله کي دي، دوی هغه اخلاقي نظريه واپوله او ويې ويل چي زموږ په اعمالو او خواهشو کي مطلب زموږ سعادت دی، او سعادت هم په ښو اخلاقو اړه لري، ښه اخلاق په پوهنه (معرفت) سره ميندل کيږي، سقراط اجتماعي سعادت تر شخصي سعادت دمخه کوي، افلاطون له سقراط سره په دې نظريه کي چي پوهنه د ښو اخلاقو سټه ده ملگری دی، او سعادت او ښه اخلاق هم غبرگولي سره بولي، ارسطو هم سعادت خيراظم گڼي^(۱۲).

رواقيون (چي د يونان د فلاسفه وو يوه ډله ده) پخپله فضيلت بالذات مقصد او غرض گڼي، چي په زيار سره يې انسان ميندلاى سي، خلاصه د اخلاقو پر اصل د پوهانو آراء مختلف دي، مگر دغه خبره چي آيا اخلاق اکتسابي دي که ارثي هم تر څېړنه لاندې ده او پوهان ډول ډول آراء پکي لري، سقراط د فضيلت اساس عقل گڼي، نه عادت او تربيت، مگر ارسطو وايي چي فضائل د عقل او حکمت په ښوونه تر تربيت او مشق او پالنې لاندې موندل کيږي^(۱۳) په اسلامي پوهانو کي شېخ محی الدين عربی (۵۶۰ هـ) وايي چي خُلق د نفس هغه حال دی، چي په انسان ټوله کارونه بې اختياره کوي، خُلق ځيني وخت غرېزي وي او کله کله په رياضت او زيار مينده کيږي^(۱۴) د اسلام بل اخلاقي فيلسوف ابو علي ابن مسکويه هم عیناً د ابن عربي ملگری دی، دی خیر هغه شی بولي چي انسان د خپل ژوندون مقاصد په حاصلوي، يا يې په تکميل کوي، دی د ښو اخلاقو په فطريت او اکتسابيت کي جلا رايه لري، وايي: چي ځيني خلک فطرتاً او په خټه کي فضيلت لري، ځيني بيا فطرتاً بدخُلقه وي، ځيني داسي وي چي نه ښه وي، نه بد، د دغه سړي نو په روزنه او تربيت او عادت سره ښه کېدلای سي^(۱۵) د ابن مسکويه نظريه هغه ده، چي جالينوس يونانی فيلسوف يې هم دمخه ملگری و^(۱۶) اوس نو دا خبره هم څېړنه غواړي چي آيا د انسان په خټه او سرشت کي ښه اخلاق اخښلي دي که بد؟

زيوس Zeus يونانی رواقي فيلسوف (۳۰۰ ق.م) ښه اخلاق طبيعي او بد خوی کسبي گڼي، دی وايي انسان د ښو اخلاقو سره زېږي، بد اخلاق وروسته مومي^(۱۷). حضرت امام ابو حامد غزالي (۴۵۰ _ ۵۰۵ هـ) چي د اسلام يو اخلاقي فيلسوف او عارف دی هم وايي چي د سړي زړه يوه روڼه هنداره ده، او د بدو اخلاقو لوگی پر کېني، حضرت غزالي په دې فلسفه کي يو حديث شريف هم راوړی چي "اتبع الحسنه السيئه ليمحيها" يعني په هر بد پسي ښه کوئ، چي هغه وزدويي^(۱۸). حضرت امام د اخلاقو د ښېگڼي له پاره زيار او عادت او جهاد لازم گڼي، او بد خوښه اکتسابي گڼي، چي قابل د اصلاح دي^(۱۹).

مگر بالعکس شېخ محی الدين ابن عربي د دې طرفدار دی چي بد اخلاق د انسان پر طبيعت غالب دي، او په

جبلت کي يې بد اخلاق وراخښلي دي^(۲۰).

تر دې پوهانو وروسته د اروپا فلاسفه او مفکرين هم په دغه موضوع کي متضاد افکار لري، ژون کوک (۱۶۳۳ _

۱۷۰۳ ع) د معرفت د نظریې خاوند وایي: چې انسان له هر معنوي او ارثي اثره څخه پاک زېږي، د ده طبع چې یوه پاکه هنداره ده وروسته په تربیه هر څه قبولوي، تر ده وروسته روسو د فرانسې نامتو فیلسوف (Rousseau ۱۷۱۲ _ ۱۷۷۸ ع) هم د ده ملگری دی^(۲۱).

د پسیکولوژۍ علماء او ځیني نور فلاسفه لکه برکلي Berkely (۱۶۸۴ _ ۱۷۵۳ ع) او د ده ملگری خُلق د طبائعو مزاجت او د نفس د خصائصو د نښتو نتیجه بولي، چې د خارجي عواملو تر اثر لاندې دي، چې دوی هم گویا د روسو د فکر ملگری دي، اما مالبرانچ Mallranche (۱۶۳۸ _ ۱۷۱۵ ع) فرانسوی فیلسوف وایي چې: ټوله بڼه یا بد اخلاق د انسان سره یو ځای زیږي، نفس هیڅ نوی شی په ده کې نه سي زیاتي کولای^(۲۲). کانت Kant (۱۷۲۴ _ ۱۸۰۴ ع) او د ده ملگری لکه فخته Fichte (۱۷۶۲ _ ۱۸۱۴ ع) هیگل Hegel (۱۷۷۰ _ ۱۸۲۱ ع) د اخلاقو په اړولو قائل نه دي، او وایي چې د اخلاقو د اصلاح له پاره د نسل او د ټولو انسانانو اصلاح ضرور ده، کانت، یو (اصلي صورت) فرض کړی دی، چې هغه نو فطریات او غرائز دي، چې د انسان د دماغي او عصبي ساختمان تابع دي^(۲۳).

شوپنهور (۱۷۸۸ _ ۱۸۶۰ ع) چې د متشائمینو فیلسوفانو مشر دی، هم د اخلاقو په تغیر قائل نه دی، مگر وروستني هغه فلاسفه چې د پداگوژي یعنی علم تربیت پوهان دي، لکه هربرت سپنسر H.Spencer (۱۸۲۰ ع) نیتشه Nietzsche (۱۸۴۴ _ ۱۹۰۰ ع) او نور ... د اخلاقو د اصلاح له پاره د روزني د علم طرفداران دي، سپنسر وایي: د زمانو اوږدوالی او د خارجي قواوو تضیقات په اخلاقو کې تحول اچوي چې اجتماعي فلاسفه هم په دغه قایل دي.

اسلامي اخلاقي نظریه:

اوس چې موږ د دنیا د پوهانو اخلاقي نظریات لږ څه ذکر کړه، را به سو چې زموږ مقدس دین څه فرمایي؟ اسلام خو د اخلاقو بشپړ کوونکی دی، لکه چې حدیث شریف دی: "انما بعثت لا تمم مکارم الاخلاق" یعنی زه د اخلاقو د بشپړوالي له پاره راغلی يم^(۲۴).

د اخلاقو بشپړوالی او تکمیل خو په دې صورتو کې ممکن دی:

(۱) هغه اخلاق چې په ژوندون کې لازم دي، په یوه قوم کې له دغو څخه ځني لږ وي، نو چې هغه ومومي دا نو تکمیل دی.

(۲) دوهم دا دی چې کوم خُلق په اندازه سره لازم وي، مگر په کوم قوم کې تر هغې اندازې ډېر وي، چې هغه ډېروالی یې لږ سي دا نو تکمیل دی.

(۳) دېم دا دی چې په یوه قوم کې د ژوندون لازمي اخلاق نه وي، نو چې دغه پکې موجود سي، تکمیل ورته وایي.

اوس به نو وگورو چې اسلام څنگه د اخلاقو تکمیل کړی دی:

(الف) اسلام چې دنیا ته راغی په انسانانو کې بد او بڼه اخلاق گډوډ وه، ځیني اخلاق تر اندازه ډېر او ځیني تر خپله ټکانه لږ وه، او ځیني بڼه خویونه کورن نه وه، نو د دې له پاره اسلام هغه خویونه چې په اندازه کې ډېر وه لږ یې کړه، او هغه چې لږ وه حد وسط ته یې راوسته، او ځیني اخلاقي لوازم چې نه وه، هغه یې بشریت ته تبلیغ کړه، د اسلام اخلاقي اساس خو اعتدال دی، چې ټول فطري قوا په اعتدال سره استعمال سي، دا اعتدال چې د اخلاقو د فلسفې اصطلاح ده، د شریعت او قرآن عظیم په ژبه صراط مستقیم ورته وایي، چې په ډیرو آیاتو کې د قرآن عظیم ستایلي سوي

دي (والذين اذا انفقوا لم يسرفوا ولم يقتروا و كان بين ذالك قواماً) يعنى د خداى مريى هغه دى چي په خرڅ كې اسراف او تنگي نه كوي، بلكي منځنى رفتار كوي.

په دې ډول اسلام خپله اخلاقي نظريه ټينگه كړه، او د انسانانو د اخلاقو د بڼه كولو له پاره په تبليغ او بڼوونه او تربيت قايل دى، اسلام وايي چي هر انسان د بڼه او بد د تميز له پاره نفس لومه لري، او پخپل ځان خبر دى^(۲۰)، يعنى د بدو په كړن كې نفس لومه سړى ملامتوي، حضرت رسول په يوه حديث شريف كې فرمايي: (البر حسن الخلق و الاثم ما حاك فى صدرك و كرهت ان يطلع عليه الناس) يعنى: بڼپگڼه بڼه خوى دى، او گناه هغه ده چي ته يې خوبڼه نه لري، چي نور دي په خبر سي. د دې اخلاقي نظريې طرفداران په فلاسفه وو كې هم ډېر دي، د علم الاخلاق په اصطلاح كې دغه اخلاقي پټ ضمير، يعنى نفس لومه، وجدان يا اخلاقي حاسه بولي، اسلام دغه د فطرت نقاده قوه ټينگوي، او په تبليغ او بڼوونه يې په خلكو كې كړي، وروسته نو د دغې قوې ټينگار په يوه بله ذريعه كوي هغه نو احتساب دى، چي په اصولو د تلقين د علم النفس پر ډول سم، د نفس لومه او وجدان تقويه او ملگري كوي، ځكه نو تبليغ او امر په معروف د اسلام يو مهم جز دى، يامرون بالمعروف و ينهون عن المنكر و يسارعون فى الخيرات (آلايه).

د خوشحال تربيوې او اخلاقي نظريه :

خوشحال خان د انسان فطرت او خټه و هر څه ته مستعده بولي، او د انسان د لوړتيا او سړيتوب له پاره روزنه ضرور گڼي، دى وايي چي انسان هم كښته كېداى او هم لوړېداى سي او د فطرت هر راز ارتقاء ته مستعد وي :-

دا سړى چي فرشته دى هم شيطان دى
كه سړى و خپل عمل ته ننگران سي
يو په بد عمل كې ځي تحت الثراء ته
بل په بڼه عمل كې پاسه په اسمان سي

په دې دوو بيتو كې د انسان د فطرت دوه پلوه وښوول، وروسته نو خپله تربيوې نظريه داسي څرگندوي :-

تربيت كه د باغوان له لاسه مومى
په هر ځاى باندي گلونه د بوستان سي
هر استاد سره چي كېني يو څو ورځي
د هغه هـنـر په ده كې نمايان سي
د نېكانو په صحبت كې به بڼه كېږي
اوليا له اوليا نه راعـيـان سـي
د مـغـلو سره كېناسته مـغـل سه
د افغان سره كه كېني نور افغان سي
د خوشحال سره كه كېني يو څو كاله
دا د غره خټك به واړه شاعران سي

خوشحال خان وايي كه يو وار د سړي په بده تربيه سره بد خويونه په دماغ كې كېناسته، بيا يې ببول او لېرل

کول هم گران کار دی :-

که بد خوی په چا کي کښي نور عادت سي
عادت نه درومي له شـخصه په تعذير

په دې نظريه کي د ټينگار د اعتباد چي گوستاولوبون د فرانسې وروستني فيلسوف يې طبيعت ثانوي بولي، خوشحال خان کټ مټ لکه د اوسنۍ زمانې د علم النفس او د روزني علماء دغسي تفکر لري، اما په نظريه کي د وراثت او فطريت د اخلاقو هم لکه ځيني فلاسفه چي دمخه مو نظريات ذکر کړه خان صائب نظريات لري، او په بديهي الفاظو او بڼکاره تمثيلاتو خپله نظريه تمثيل کوي :-

چي وودلي وي په ذات توره شری
سپينول يې و هر چا وته دي شاق

يا :-

د غسل سره يې خوره خوره به نه سي
مرغونې چي ترخه ده په ميــــثاق

يا :-

که کارگه غوندي يې فهم وي خوشحاله
هيڅ استاد به شين طوطا نه کړي ناطق

دا نظريه کټ مټ د اوسنيو لويو علماوو او د روزني د علم د پوهانو لکه ويليام جيمس د امريکا او نورو ... نظريات دي، زموږ په مشرقي پوهانو کي هم اکثر پوهان خاص بيا سعدي په ډيرو ځايو کي د دې نظريې سيله کړې ده. د خوشحال خان اخلاقي نظريات عيناً هغه نظريات دي، چي اسلام يې لري، د انسان د فطرت انحطاط او ارتقاء قرآن عظيم په دې ژبه بڼي (لقد خلقنا الانسان في احسن التقويم، ثم ردناه اسفل السافلين) دا خو د انسان هغه لوړتوب او کښته والی دی چي خوشحال خان يې په لوړو بيتو کي له مشکوه الٰهي څخه اقتباس کړی دی، وروسته نو په (الا الذين آمنوا و عملوا الصالحات) کي چي د نبوت د تربيت نتايج دي بيا د روزني او پالنې گټي بڼه بڼکاره دي. خان پخپله اخلاقي او تربیوي فلسفه کي دغسي د خپل دين او قرآنه استفاده او استفاضه کړېده، او په دې ژبه دا آسماني اسرار او فيوض بيانوي :-

چي ظلوم جهول ياديري، کنت کنزاً هم پوهېږي
ته و دا ته نظر مکره چي دا غوښي استخوان يې

دغه بدله ټوله په (۵۹۱) مخ کي وگورئ. دغسي هم د ۱۱۷، ۱۶۰، ۲۲۴، ۵۱۷ مخو په بدلو کي دغه حقايق بڼه بيان

سوي دي.

ځکه چي خان په دنيا کي د اخلاقو د تبليغ او تربيت په گټو پوه دی، نو دی هر کله پخپله کلام کي د بنو خويونو تبليغ او د بدو خويونو تقبيح کوي، او په ډول ډول اخلاقي مضامين لري، چي تاسي به په دې کتاب کي هر ځای خاص بيا په رباعياتو او قطعاتو کي وگورئ.

فلسفي خوشحال خان :-

فلسفه خو د انسان د ذهني ارتقاء سره يو ځای پيدا سوې ده، او د فلسفې خاوندان له ابتداء څخه تر اوسه پوري په بشر کي د لوړ مقام څښتنان دي. په شاعري کي خو هم فلسفه له ابتداء څخه گډه وه، بلکي فلسفه د ادب روح دی، او فلسفي افکار د ټولو ملتو په شاعري کي سته، فلسفه خو د شيانو د حقايقو درک دیکماهي او پېژندنه د هغو شيانو ده چي په عقل او خارجي حواسو اړه لري^(۳۶) د فلسفې لومړی حد د علومو مينه او منځ يې حتی المقدور د موجوداتو د حقايقو پېژندنه ده او پای يې علم او عمل دی^(۳۷) ځکه چي شعر هم د طبيعت ترجماني، او د فطرت او ضمير برغ دی، او د شيانو په حقيقت کي تفکر هم د انسان په څټه اخښلی دی نو شعر او فلسفه پر يوه نقطه تقاطع کوي.

د مشرق ډېر شعراء او ويونکي سړي فلسفي افکار هم لري، په پارسي کي د سعدي، حافظ، بیدل، خيام او ابن يمين او نورو کلام د فلسفې څخه پک دی. په عربي کي هم د اموي او عباسي دورو ويونکي په شعر فلسفه گډوي، لکه ابوالعلاء او احطل، مهيار، بشار او نور د پښتو شعر هم په فلسفه کي د پارسي او عربي سره نژدېوالی لري، شعراء ډېر ځله فلسفي افکار په خپلو ويناوو کي ښکاره کوي، د خوشحال خان اخلاقي او تربیوي فلسفه خو مور دمخه وښووله، اوس به نو د مثال په ډول د ده ځيني فلسفي افکار هم ښکاره کړو :

معنوي فلسفه :-

لکه د اخلاقو په بحث کي چي وښوول سوه، د بشر د پوهانو پلي پخپلو افکار کي سره بېلي دي، ذوقيون د بشریت ټوله ژوندون او مصالح پر خوند بنا کوي، ماديون د ظواهرو پر خوا دي، مگر خان خو په فلسفه کي د هغه تفکر طرفدار دی، چي انسان يوازې دغه ظواهر او خوند نه بولي، بلکي ځيني معنوي وروحي خواص او مزایا هم ورته ثابت بولي، دوی وايي : بنيادي انسان په دې ظاهري شيانو کي پاته نه سي او باطن صفا کړي او لرونکی د معنویت سي. ولي چي په دغو ظاهري اکثر شيانو کي چي اساس يې ذوق دی حيوان هم د انسان سره شريك دی، حال دا چي انسان خو انسان دی، او حيوان نه دی .

خوشحال خان دغه فلسفه چي د بشر اکثر پوهان يې مبلغ دي، ډېره بيانوي د ده په کلام کي هر ځای و حقايقو او معنویاتو ته بلنه سته، او يوازې ظواهر د بشریت له پاره لازم نه گڼي، مثلاً وايي :-

د سړي قدر قيمت په اءتبار دی
چي خواږه ورځني ولاړل گڼی کاه سي

خوشحال خان وايي دا د دنيا خوندونه او لذتونه ټوله فاني دي، د فاني او بې پايه شي غوښتنه پوهي نه ده، ځکه نو انسان ته د معنویاتو پلټنه ضرور ده :-

اورنــــگړېب چي آرایش د تخت و تاج کا
تخت و تاج به يې مرگی تاخت و تاراج کا
په جهان کي به يې پاتو بڼه بد نوم سي
ده زده چاري د کسرا که د حــــجاج کا؟

حیرت :-

فلسفه خو د حقایقو پر درک بنا سوې ده او فیلسوف هغه څوک دی چې د دغه کاره سره مینه لري، مگر که تاسي ټوله د دنیا فلسفه وپلټی او د پوهي خاوندان وپوښتی هیڅوک د حقیقت په درک کماهي نه دی کامیاب سوی، پوهان وایي : چې د پوهی پای حیرت دی، سقراط هغه وخت پوه سو، چې پخپله ناپوهي وپوهېدی، د دنیا لوی لوی فلاسفه په پای کي پخپله ناپوهي او عجز قایل سوي دي، امام فخر الدین رازي د خپل عمر په پای کي وایي : (معلوم شد که هیچ معلوم نشد)، بوعلی سینا وایي :-

دل گر چه درین بادیه بسیار شتافت
یک موی ندانست ولی موی شگافت
اندر دل من هزار خورشید بتافت
و آخر بکمال ذره راه نیافت

لامارک ویلي دي : چې زموږ ټوله علم تر دې نه زیاتیري چې موږ په خپل جهل اقرار وکړو. سپنسر د انگلیسانو فیلسوف هم داسي په خپله ناپوهي قایل دی : "د شیانو د حقایقو د پوښتني په جواب کي بېله دې څه نه سوی ویلای چې په هیڅ نه پوهېږو". خلاصه د حقایقو پلټنه و انسان ته مقدور نه ده، تر دې اندازې چې ځيني فلاسفه په لا ادريت هم قایل دي، او د فلسفې پای دغه حیرت دی و بس !

فن المحباً فما ادق فنه
متحیر فیه اما الرازی

خوشحال خان هم یو مفکر او پوه پښتون دی، دی عقل د ټولو حقایقو د پلټني او تحقیق قابل نه بولي، او پر خلاف د عقليونو خپله فلسفه داسي بنکاره کوي :-

مکره نادانه د نـــــــــــــکړو کار دی
دا چې پرې خېژې غابښی دشوار دی
خر دي کمزوری زبون لـــــــیده سي
چي دي پر ایښی دا هونبره بار دی

خوشحال خان چې هر څه په عقلي سیر کي زغرد سوی او خپله قوه یې د فلسفې په لار کي صرف کړې ده، په هیڅ نه دی پوهېدلی او په حیرت کي ډوب دی، دی وایي :-

ما چې نظر وکړ په ذرات په موجـــــــــــــــودات
گول په جهان راغلم ترې به گول درومم هیهات
یو ځادر تر میان وي فهم پاتو سي له کاره
دا هونبره کیسي هونبره ادراک د ســــــــــــماوات
هیڅ ولي نبي یې درست اسرار موندلي نه دي

لويه کارخانه ده که وگورې کسانات

حیرت خو په حقیقت کې د فلسفې پای او نتیجه ده، له سقراطه تر ابن سینا پورې ټوله و پاخه مقام ته د فلسفې په دغه ځای کې رسېدلې دي، خان د دغه حال په بیان کې څرگنده ویناوي لري، مثلاً وايي :-

حیران یم نه پوهېږم چې زه څه یم څه به سم
له کومه یم راغلی بیا به کوم لوري ته ځم
جهان یو کتوری سو زه په مثل د مېرې یم
حیران پکې جاروزم لاس و پښې پکې وهم

تر دې لا لوړ یو گام ورهیسته خوشحال خان په فلسفې ژبه د دنیا حقیقت داسې ښکاره کوي :-
دنیا وته چې گورم کاروبار ته د وگـړي
د اورکیو تماشې دي زه یې هم ورسره کړم

د ژوندون فلسفه :-

د ژوندون اسرار خو کماهي چا نه دي موندلي، او د فلسفيانو د پلټنې پای لکه لوړ چې مو وويل، دغه حیرت او ناپوهي ده، مگر د ژوندون د تېرولو او ډول په باب کې هم پوهان مختلف او ډول ډول آراء لري، که په لنډو الفاظو سره ووايو، فلاسفه په دغه موضوع کې دوې ډلې دي، لومړۍ هغه ډله ده چې د نفي د خوا طرفداران دي يعني د ژوندون پر ځای يې مړينه مدنظر ده، دوی د ژوندون د ترخو او مشکلاتو په مقابل کې تېښته کوي، نه ټينگار، دا هغه مقام دی چې زموږ په اشنا الفاظو کې ببخودي ورته وايي، دوهمه ډله هغه پوهان دي، چې په تنازع للبقا قایل دي او دنيا د زيار او جهد ميدان گڼي، او وايي چې د انسان ښېگڼه په دغه کې ده چې د مادې په تسخير کې تل جگړه او زيار وکړي.

د لومړي فکر سټه په زاړه يونان کې افلاطون او د ده ملگرو ايښي وه، او په اوس عصر کې دا فکر د قنوطي او متشائم پوهانو خاص بيا د بدلېدونکو مشر شوپنهاور له خوا په نوي ډول او نوې گڼه راوتلې ده.

د دوهم فکر سيله کونکي خو د يونان د يمقراطي او ماديون پوهان وه، چې په نوې دنيا کې کانت د دغه فکر روزونکی او نيتشه يې په مقابل کې د نفي کونکو قنوطي پوهانو خپروونکی دی، دا ډله د اثبات او جهد للبقا پر خوا دي، او نيتشه د ژوندون فلسفه د اقتدار پر غوښتنه بنا کوي، د انگليسي ډاروين د نشو و ارتقاء فلسفه خو هم پر دغه اساس ټينگه ده او د ژوندون له پاره جگړه د ده د مادي فلسفې اساس دی "ته له دغه ځايه ولاړ سه چې زه دلته کېنم" دا مسلك د خودی او ځان ځانۍ طرفدار دی، او نن ورځ هم په دنيا کې دغه فلسفه پر مختللي ده، ملل هم لکه افراد، خپلواکي غواړي، او د بل چا اقتدار چې د خودی نافي دي، له ځانه اړوي.

د المان قنوطي فيلسوف شوپنهاور وايي چې : ځان ځاني اصل او سټه د ټولو ناورينونو او وپرونو ده، تر هغو

چې سړی ځان د ژوندون مرکز گڼي، راحت ته نه سي رسېدلای، دی وايي چې ژوندون او د ژوندون خواهش يو غم دی، نو تر هغو چې دغه خواهش ورك نه سي غم هم نه وركيږي، نو په حقیقت کې غم ثابت او اصل دی، خوښي د غم له لږوالي څخه مينده كيږي، په شاعرانو او ويونکو کې خو د دغه دواړو مسلكو طرفداران سته، مصللاً ابوالفرج روني وايي :-

عنقاي مغربست درين دشت خـرمی
 خاص از برای محنت و رنج است آدمی
 فردوسي د دې بلي خوا عقايد داسي وايي، او جنگ اساس د حيات گڼي :-
 اگر خود نژادی خردمند مرد
 نبودی ورا روز ننگ و نبرد
 حکيم سنایي دا میدان د تنازع للبقا په دې ډول عارفانه تنقید او تصویر کوي :-
 این جهان بر مثال مرداریست
 کر گسان گرد او هزار هزار
 اي مر آن راهمی زند مـخـلب
 آن مر این را همی زند منقار

که دې دوو فلسفو ته په غور وگورو، رابنکاره به سي چي حقيقت په اعتدال کي دی او امر په قرار د اسلامي مسلك بين الامرين دی، د دې زمانې په پوهانو کي د هند مشهور اديب او فيلسوف علامه اقبال چي د اروپا د فلسفې مکاتب يې لوستي او يو محقق سړی دی، ده اسلامي د ژوندون فلسفه غوره کړې ده، چي اعتدال او صراط مستقيم دی، اسلام که څه هم له يوې خوا دنيا فاني گڼي، او حب د دنيا د ټولو خطاوو سر بولي، "حب الدنيا رأس كل خطيئه" اما په عين زمان کي مسلمانان په جد او جهد سره هم امر کوي، ولي چي اساس د حيات دغه جهد دی، نو اسلام خو نه لکه ماديون يوازي دنيا د تنازع للبقا میدان بولي او نه لکه رهبانيون او قنوطيون د دنيا په نفي او ترک امر فرمايي، بلکي امر بين الامرين دی، او سعادت هم په اعتدال کي دی.

د دنيا وړاني خو لکه په رهبانيت کي چي ده دغسي هم په ماديت کي ده، رهباني د جد او جهد میدان ته نه راځي، مادي تل پر دنيا سري اتري ولاړ وي، د نن ورځي مدنيت وړاني چي پوهان ويني، هم د ماديت له افراطه څخه ده. اسلام نه په رهبانيت او نفي انسان و کښته والي ته بيايي، چي لا رهبانيه فی الاسلام او نه يې په دنيا کي داسي غوټه کوي، چي پای يې جگړه او وړانی سي، (اعدلوا فهو اقرب للتقوى). علامه اقبال دغه اسلامي فلسفه چي په حقيقت کي اساس د ټولو ښېگڼو ده په دې ډول په دوه بيت کي ښه ادا کوي :-

تنی پیدا کن از مشـت غـمباری
 تنی محکم تراز سنگین حصاری
 درون او دل درد آشـنـایـی
 چو جوئی درکنار کوهساری

زموږ پښتون فيلسوف خوشحال خان په دې باب کي خورا پخه فلسفه لري او نظريات يې ډېر صائب دي، علامه اقبال خو د فلسفې دغه جگ مقام پسله ډېرو ويلو او لوستلو څخه ميندلی دی، د برلين او لندن د فلسفې مکاتب يې غوښتي دي، وروسته نو د مشرق په ټولو فلسفو کي گرځېدلی دی، مگر زموږ پښتون نامتو سردار خو د پښتوالي په فطانت او پوهي دغه حقيقت ښه ليدلي او ويلي دي، د پښتونخوا په لويو غرو کي يې د يونان او عربو او اروپا د فلسفې لب لباب ميندلي او پرغولي دي.

مور به لاندې د ده مهم افکار په دغه موضوع کې د فلسفې لنډ لنډ وښيو، پسله دغه څخه به نو تاسې پخپله دې پښتون ته د يوه نامتو فلسفي او مفکر لقب ورکړی .

د خوشحال خان د ژوندون فلسفه هغه د اعتدال فلسفه ده چې د نبوت له مشکوه اقتباس سوې ده، ځکه نو خورا پخه او ټينگه ده.

شوپنهور وايي : "اویا کاله کيږي چې زه فکر وهم، اما بېله دې مې بله نتیجه نه ده اخیستې، چې انسان د دې له پاره دی، چې په ویر او ناورین کې به مري". خان وايي :-

خلق واره د اندوه په دریا ب ډوب دي

کله کله له دریا به ســـــــر بلند کا

دا هغه فکر دی چې بنادي او خوښي د ویر لږوالی بولي، خلق د ویر د دریا ب څپو اخیستي دي، خوښ او مسرور

خلك داسې دي، لکه مفروق چې کله کله له اوبو سر راوباسي، بل ځای وايي :

ما په دا جهان کې غوښته مونده نه سوه

که په بل جـــــــهان پیدا سي خرمي

چې په هیڅ ساعت خالي نه وي له غمه

مـــــــگر غم لره پـــــــیدا دی آدمي

بل ځای دا فلسفه په دې ژبه څرگندوي :-

خواره حـــــــیرانه بني آدمه !

چې دي خمیر دی خاوري له غمه

یو دم که وخاندې په دا دنیا کې

پیا دي ژړا وي په څو څو دمه

خوشحال خان ویر د انسان په خټه اخیلی گڼي، او په دغه نظریاتو سره دی د بدبینۍ او تشائم د مسلک

Pessimism ملگری دی، دی دا هم وايي چې ویر د ژوندونه سره لازم دی، ځکه چې که ویر نه وي، خوښي به هم نه وي، د ترخو په سبب د خوږو قدر ښکاره کيږي :-

په باغ کې خلك په مېوه شخوند کا

په خوله کې هره مېوه خپل خوند کا

ترخه هم ښه دي په دا جهان کې

د خوږو قدر ترخه څرگـــــــند کا

دا گویا د ده د نظریې یو فلسفي او ظاهري تعلیل او برهان دی.

دا خو د خان نظریات وه په غم کې، مگر سره د دې هم خان په دنیا کې د کار او عمل یو جدي روح لري، او د

مادي دنیا د انسان له پاره د زیار او جهد یو اړت ډگر گڼي.

په دې ډول دی په بین الامرین قایل دی، په یوه خوا کې مفروض نه دی، د ده حیات که څه هم په ډیرو آلامو لړلی

او ډېر ناوړینونه پر ورغلي دي، سره د دې هم د ده د جهد روح نه دی مړ، او د نړۍ د څپو سره د مېراني مقابله کوي، له

دغه بيته د ده د پښتنوالي عملي روح ښه ځليږي :-

د جهان غمونه ټوله پکي ځای سول

شکر دا چي زړه مي لوی راکړوما هم

خوشحال خان د زمانې د حوادثو سېلې ته داسي دی لکه غر، چي هيڅکله نه ښوږي او نه اثر پر کولای سي :-

د عالم ډيري خبري لور په لور توري لښکري

زړه مي نه خوځي له ځايه غر خو هسي وي کنه

د هر شاعر کلام د ده د اخلاقو او زړه او د ده د نفسياتو هنداره ده، فقط دغه يو بيت کافي دی چي زموږ د

فيلسوف او پښتون اديب د پښتنوالي ثبات او د زيار او جهد فلسفه دي څرگنده کي، نو يې لنډه دا ده چي خان د ژوندون فلسفه يوازې غم او درد او نری والی نه بولي، او نه يوازې د تنازع او جگړې پر خوا دی، بلکه يوه معتدله فلسفه يې غوره کړې ده، چي و تحقيق ته نژدې ده.

صوفي خوشحال خان:-

د تصوف په تسميه او اساس کي پوهان ډول ډول افکار لري، حضرت معروف کرخي يې د رباني حقايقو تعقل او قشميري يې د "انتهايي حقيقت پوهنه" بولي^(۲۸). په اصل کي خو متصوفانه افکار په ټولو زړو ملتو کي هم وه، د هند ويدانت او د نوي فلاتونيت د فلسفې افکار خو اکثر د تصوف سره سموالی لري، فلسفه او تصوف تر دې اندازې سره گډ دي چي د تصوف نوم هم ځيني علماء له سوف مشتق او معرب گڼي، ابوريحان بيروني (۴۴۰ هـ وفات) ليکي :
"هذا رأى السوفيه، و هم الحكماء، فان السوف باليونانية الحكمة و بهاسمي الفيلسوف پيلاسوپا ای محب الحكمة و لما ذهب فى الاسلام قوم الى قريب من رأيهم سمو باسمهم ..."^(۲۹)

حکيم عمر خيام بلخي وايي : چي اهل تصوف په تفکر او اندېښنه سره د معرفت غوښتنه کوي، د باطن تصفيه، د اخلاقو تهذيب، د نفس نامانته پاکي، د طبيعت له تورکيو څخه کوي، چي دا لار د معرفت له پاره تر ټولو ښه ده^(۳۰)، حضرت امام غزالي هم خپل وروستنی تحقيق او سمه لار تصوف گڼي^(۳۱). نو تصوف يو مسلک دی چي اسلامي پوهان وايي، په قرآن عظيم کي چي هر ځای د کتاب سره لفظ د حکمت راغلی دی، مطلب پکي دغه پاک مسلک دی^(۳۲)، په سوره بقره کي دي "و يعلمکم الكتاب و الحكماء" په حديث شريف او سنت نبوي کي د ايمان سره احسان ذکر سوی دی (لکه په صحيح بخاري ابواب الايمان کي) حضرت شاه ولي الله صاحب دهلوي محدث وايي، چي په احسان کي مطلب اسلامي تصوف دی^(۳۳). ځيني پوهان تر ډيري پلټني وروسته په دې قایل دي چي تصوف پر دوه ډوله په مسلمانانو کي راغلی دی، يو فلسفيانه تصوف دی چي د اسلام اکثر حکماء او پوهان په دغه ډله کي دي، لکه ابن سينا، فارابي، خيام او د اخوان الصفا ليکونکی، چي د دوی فلسفه د اشراقيت او د نوي فلاتونيت له مدرسو څخه اخیسته سوې ده^(۳۴).

دوهمه ډله د اسلامي او ديني تصوف والا ده، چي دغه ډله هم څه نه څه فلسفي افکار لري، مگر استفاضه و استفاده يې له مشکوه د قرآن او سنت نبوي ده، اسلامي عرفاء ټوله په دغه ډله کي شامل دي چي مشران يې حضرت امام غزالي، شيخ محی الدين عربي، حضرت ابن تميمه، حضرت مولاناى رومی (بلخي) او نور مشاهير عرفاء او متصوفين دي. په عربي او پارسي ادب کي خو د دغو دواړو مسلکو خاوندان ليدل کيږي او تصوف د پارسي ادب روح دی، شبلي

نعماني وايي چي تر تصوف دمخه پارسي ادب يو خالي کالبت و^(۲۵)، لومړی حضرت شيخ عطار او مولانای رومي او نورو شاعرانو تصوف په پارسي ادب گډ کي، چي تراوسه پوري تصوف د ادبياتو روح دی.

په پښتو ادبياتو خو هم لومړی ابتداء سوې ده، د پښتو د شعر لومړی نشو و نما ادبي ارتقاء د مغولي اکبر پاچا له عصره شروع کيږي، په دغه وخت کي په هند او ايران کي د تصوف مسلک غالب و، او د ننگرهار او اټک په پښتنو کي يو سړی و، چي بايزيد بن عبدالله نومېدی، او اصلاً د کندهار له خوا او وروسته په اورمړ کي د کان کورم ميشته سو، دا سړی وروسته په پير روښان مشهور سو، او ډېر مريدان يې وميندل، د اکبر پاچا له صوبدار سره يې سخت جنگونه وکړل، دا سړی يو کتاب هم لري، چي خيرالبيان يې نوم دی، او اقوال يې ټوله متصوفانه دي^(۲۶).

پير روښان په هند او ايران او تورکستان کي ډېر سفرونه کړي وه، د ده عقايد و باطنييه او قرامطه ته مايل دي، او لکه اخوند دروېزه چي ليکي ده په پښتو په پارسي په هندي اشعار ويلي او خپل افکار يې پکي راوړي دي^(۲۷). پير روښان په پښتو او پښتو ادب کي افراطي او فلسفيانه تصوف افکار داخل کړه، او اخوند دروېزه هم د ده په مقابل کي مخزن الاسلام او ارشاد الطالبين او تذکره الابرار کتابونه نشر کړل، د پير روښان شاگردانو هم ټوله تصوف په پښتو کي داخل کړه، ميرزا انصاري چي يوسفزی و، يو کامل ډېوان د تصوف په پښتو جوړ کړ^(۲۸) تر دوی وروسته نو تصوف هم د پښتو اشعارو، يو مهم ټوک سو، او ټولو شاعرانو پر دغه موضوع څه څه ويلي دي، لکه عبدالرحمن، حيمد، عبدالعظيم، ارزاني او نور ...

د خوشحال خان تصوف :

خوشحال خان په تصوف کي ښه ويل او خواره اشعار لري، د ده تصوف اسلامي دی، که څه هم کله کله د فلسفې گراني ويناوي او غامض بحثونه هم کوي، مگر د افراط له خوا څخه ځان گواښي، خوشحال خان په طريقت کي د شېخ رحمکار مقلد دی، او د ده تصوف هم لکه چي له دغه مشعله روڼيږي، دلته به موږ د خان ځيني متصوفانه افکار وليکو :

د جمال مشاهده :

د عرفان او تصوف په اساس کي د قدرت د جمال ننداره گډه ده، عارف د دنيا مختلف مناظر گوري، او د هر يوه څخه د عرفان او تحقيق برخه ټولوي، په قرآن عظيم کي چي ډېر ځايونه د قدرت د آثارو د مشاهدې ارشاد سوی دی، د ارشاد د هدايت سټه ده، (وفي الارض آيات للموقنين و في انفسكم افلا تبصرون "الذاريات ۲۰ _ ۲۱"). دا دنيا يوه ښکلې دنيا ده هر شی يو نظام او تناسب لري، عارف چي هر شی ويني د حقيقت نور پکي ځليږي، او د جمال وړانگي ځني غورځي، عارف له مصنوع د صانع د قدرت مشاهده کوي، او له دغي لاري لوړ مراتب مومي، سعدي وايي :-

برگ درختان سبز در نظر هوشيار

هر ورقش دفترست معرفت کردگار

دا مسئله په تصوف کي دومره عامه ده، چي هر څوک په يو راز تعبير په کوي :-

زنده در عالم تصویر همین نقاش است
خواب غفلت همه را برده و بیدار یکی است
دا هغه مقام دی چي "الله نورالسموات والارض" کي ذکر دی، صوفي د دغه نور په ننداره کي دومره محوه کيږي
چي پای يې حيرت دی، ابن فارض مصري وايي: "زدني بفرط الحب فيك تحيراً"!
خوشحالخان په دغه موضوع کي ډېر دمخه دی، دی لکه صوفيه انسان عالم کبير بولي، او د انسان له پاره د
خان پېژندنه د معبود معرفت گڼي، او په "من عرفه نفسه فقد عرف ربه" قايل دی، د کتاب په لومړۍ بدله کي وگورئ، خان
د انسان د بدن عجائب يو يو بنیي، وروسته نو د معرفت فلسفه او د خپل تصوف سټه پر ټينگوي او وايي :-

هر وېښته چي په صورت باندي لیده سي
که پر خیر سي د شناخت ور به درته واز کا
خاص بنده د خدای هغه گڼه خوشحاله
چي د خـان په معرفت يې سرفراز کا
خوشحال خان د معرفت په دنيا کي بېله دغو ظاهري حواسو، چي د مادي خواص دي، يو بېل روح او بېل
باطني حواس هم مني، چي هغه نو د معرفت وړ بولي، چي په هغو سره حقايق درک کيږي :-
عارفان د سر په سترگو گوتي کېږدي
د خپل زړه په سترگو گوري تماشا کي
دا دنيا د نندارې ميدان دی، او له هري خوا د معرفت انوار اوري :-
په هر لـوري نوبهار دی غوړېدلی
سترگي وخوره چي به دا ننداره نه کا
خوشحال د مصنوعي له ليدو څخه د صانع قدرت مني، او په دې ډول استدلال کوي :-

که دي سترگي د عرفان سته مبارک سه
د گلزار په ننداره چي استقلال کړي
گل ته هسي رنگ و بوی ورکړی چا دی؟
د لاله د گل چـا هسي پاني لال کړي

د جمال په ننداره کي سړی حيرت ته ځي، او په پای کي له هر شي څخه د معرفت برخه اخلي.
په و تورو خاورو هسي حسن ورکا
زه حيران پاتو په صنع د خالق يم
خان په دنيا کي تر مادي قوت روحاني واک مهم گڼي، او دا د تصوف فلسفه په داسي ژبه وايي :-
د صورت په زور قوت، غر نه ماتيري
که خبر يې د کـوهکن په زور قوت

چي د روح قوت پيدا سي قمر شق کا
 پر هر لوري يې په مخ درومي نصرت
 په دې بيتو کي د خان د تصوف افکار بڼه څرگند دي :-

راسه وغـــــــړوه سترگي
 د جهان ننداره گـــــــوره
 چي بنايست لري په ستوريو
 د آسمان ننداره گـــــــوره
 د دې خپل وجود په باغ کي
 په هر شان ننداره گـــــــوره
 چي هر گل وته نظر کړې
 د باغوان ننداره گـــــــوره

وحدت :

وحدت د تصوف روح دی، صوفي لومړی د نفس تزکیه او تصفيه کوي وروسته نو له ماسوی الله څخه ځان ژغوري، په هره اندازه چي د ده دغه عزت او ليري والی له ماسوی الله څخه پيريري، هغومره د وحدت خوا ته نژدې کيږي، څو په پای کي په ټوله کائناتو کي بېله يوه (واحد) بل څه نه ويني، چي د نورو فنا راغله، نو د حق وجود پاته سي و بس. دا مقام په تصوف کي ډېر لوړ دی، صوفيان پکي ورك دي. منصور بن حلاج په دغه لار کي ځان بايلو، اوحدي کرمانی وايي :-

پس باش يقين که نيست والله
 موجود حقيق ســـــــوی الله

د وحدت مسئله په تصوف کي لومړی د شهود په ډول وه، وروسته د وحدت الوجود په ډول سوه ، په دې بيت کي دا دواړه ډوله خلص تعبير سوي دي :-

هر چيز که نشان هستی دارد
 يا پرتو روی اوست يا اوست ببين

خوشحال خان هم د تصوف د دغو خوږو څخه برخه لري، د هغه وخت چي حقيقي جمال په هره خوا کي ويني

وايي :-

که مسجد گوري که دير
 واړه يو دی نسته غـــــــير
 يو مي بيا موند په هر څه کي
 چي مي وکـــــــر د زړه سير
 هغه ځای په ســـــــير گرځم

چي ترې نه رســـــــيږي غير
 په احوال بانـــــــدي يو دوه سي
 خـــــــکه نسته باندي خـــــــير
 خوشحال يو ويني خوشحال دی
 ورته وړک دی غـــــــير و زـــــــير

د دنيا د پوهانو جدال، د فلاسفه و قيل و قال د حقيقت په لار کي ډير دي، ماديون يوې خواته خُغلي، عقليون بله لار اخلي، خوشحال خان دغه اختلاف د ناپوهۍ له پوله گڼي او وايي :-

خلق نادیده دي په خبرو پسي خـــــــغلي
 جار تر عارفانو چي په حال دي پوهېدلي
 دواويا مذهبه پکي هونبره قال و قـــــــيل
 واړه سر هوا پخپل مطلب پسي دي تللي
 واړه نور د لمر دی هم دننه هم دباندې
 هر چرته دا نور دی پر هر بڼهر په هر کلي

په دې بيتو کي خوشحال خان د شېرازي حافظ هغه مشکل حل کړی دي چي دو اويا مذهبه يې وړک کړي :-

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بڼه
 چون ندیدند حقيقت ره افسانه زدند

دا حقيقت چي حافظ يې ستايي، هغه حقيقت دی چي خوشحال خان يې بيانوي (واړه نور د لمر الخ) د عارفانو

د عرفان پای دغه دی چي خان ويلي دي :-

يار مي هسي رنگ خائي وکړه په سترگو
 چي و هر لوري ته گـــــــورم واړه دی دی

دا دی د رياضت او تصوف او مجاهدې او سير آخر، چي يوه بل عارف هم ويلي دي :-

در هر چه بنگرم تو پـــــــديدار بوده
 اي نانموده رخ تو چه بسيار بوده

فنا :

فنا د تصوف مهم مقام او د سنگړو ډکه لار ده، څو انسان دا لار پرې نه کي د وحدت مقام ته نه سي رسېدای. شېخ عطار قدس سره وايي : (التوحيد اسقاط الاضافات) ، صوفيان د ځان فناعين فنا بولي، او د (موتوا قبل ان تموتوا) مطلب هم دغه گڼي ، فنا په مجاهده سره موندله کيږي او ډېر زيار غواړي، چي انسان تر خپلو ټولو طبيعي خواشو تېر سي، خوشحال خان دا د تصوف مقام داسي بڼي :-

همېشه که ژوندون غواړې درته وایم
 همېشه کوه د نفس سره جهاد !

خان د وحدت د لاري سلوك تر هغو نه مني خو سپری نفی د ماسوی الله ونه كي :-

بیا ها له یگانگي له حاله لاف كړه

كه د غير اندېښنې له زړه خرج كړې

بل خای دا مجرا په دې ډول څرگندوي :-

كه دا خپل صورت دي نيست په عشق كي نن كړی ای خوشحاله

بیا دي ځان د هستی لاف كړه وایه زه هم هست د ده يم

مړینه او ژوندون :

لكه چي نور انسانان مرگ ته د بيړي په سترگه گوري، بالعكس متصوفين بل نظر ورته لري، دوی مړینه عين ژوندون گڼي، او وایي چي د انسان روح د عالم قدس سره كار لري چي بدن مړ سي، نو روح خپل مركز ته صعود كوي، مولاناى روم په مثنوي شريف كي دغه مسئله ښه اوڅاروي:-

اين بقاها از فناها يافتی

از فنا پس رو چرا برتافتی

در فناها اين بقاها ديده

بريقای جسم چون چسپيده

صوفيه تل د مړيني په ارمان ژاړي او خپل مركز ته ارتقا غواړي :-

بشنو از نی چون حكایت ميكند

وزجداى ها شكایت ميكند

كز نيستان تامرا ببريده اند

از نفيرم مرد و زن نالیده اند

خوشحال خان هم لكه پاخه صوفيان د انسان مرگ وصول د څاڅكي و يم ته بولي، او وایي :-

په څه شان راغلم په څه شان درومم

قطره چي بېله سي درومي بیا يم ته

ځكه چي په مرگ كي روحاني ارتقا ده، نو مرگ تر ژوندون ښه دی، ولي چي توره اوسپنه د هنداري په څېر

رونوي.

چار د مرگوتي معاينه ده

ښه تر ژوندونه هر آئينه ده

پښ تېشه ماته كا آئينه سازه كا

چي تر تېشه نه ښه آئينه ده

خپلوي او مينه :

تصوف د خپلوی او ميني دنيا ده د صوفي په نظر كي دنيا د قدرت د جمال مظهر ده، نو چي دی د حقيقت په

سترگو وگوري، هر ځای د هغه جمال تجلیات او انوار ویني :-

چشمی داری و عالم در نظر است

دیگر چه معلم و کتـتابت باید

نو ځکه د صوفي په نظر کي دنیا ټوله محبوبه ده، د هیچا سره دښمني نه لري ، حافظ په دغه مرغ د کونینو سره

په روغه کي دی :-

زیمین عشق بکونین صلح کل کردم

تو خصم باش و زما دوستی تماشا کن

خوشحال خان چي دې مقام ته راسي نو وایي :-

له دو اويا مذهبه سره به سـاز وکړي له دله

خوشحال که خبر سي په تحقيق د عشق د کپشه

خوشحال خان له دغه متصوفانه فکره يو اجتماعي فکر هم مومي، او د بشر پر گندو او د انسانانو پر ډول ډول

اختلافاتو افسوس کوي، او

وايي :-

يو يې اصل سره دوه اويا مذهبه

خدایه څه بنی آدم فریق فریق سه

اخلاق :

د تصوف سټه اخلاق دی، تزکیه د نفس او سموالی د اخلاقو خو و صوفي ته لومړی وظیفه ده، خوشحال خان

خو د اخلاقو و سمون ته ډېر اهمیت ورکوي، د ده کلام اکثر اخلاق دي، رضا، قناعت، صبر، خاکساري، درویشي، انزوا،

د وگړو چوپړ، په ورین تندي ژوندون، پټه خوله والی، تحمل او نور ټوله بڼه اخلاق ده په خپل کلام کي ستایلي او توصیه

یې په کړې ده، چي تاسي به په مطالعه کي د کتاب وویني.

پښتون خوشحال خان:-

هر ملت ځانته ځيني خواص او مزایا لري، چي هغه نو مایه د افتخار د ده وي، د هر ملت پسیکولوژي (روحیات) بېل

دي او اخلاق او دودونه یې له نورو څخه جلا دي. چي په هغو سره پېژندل کيږي او په هغو اخلاقو سره لوړیږي، یا کښته

کيږي !

د علم الروح پوهان خو دغه اخلاق او مزایا او ملي خواص د ملتو د ژوندون سټه گڼي او وایي چي هیڅ ملت بېله

خپلو بڼگڼو ژوندی نه پاتیري:-

انما الامم الاخلاق ما بقیت

فان ذهبت اخلاقهم ذهبوا

پښتون خو یو اصیل ملت دی او هر کله پخپلو ملي بڼگڼو ژوندی دی، د پښتون ملت او ملي خواص ټوله پښتنواله

بولي، او په پښتنو کي پښتنواله مخصوص اصول او قوانين لري، د پښتو لار د پښتنو زور اجتماعي ميراث دی، پخوانو پښتنو ټولو تر دغو اصولو لاندې ژوندون کاوه، خوشحال خان خو د پښتنو ادیب دی، نو د ده کلام هم له پښتنوالي پک دی، د پښتو او پښتنوالي خواص او مزایا خورا ډېر دي، چي جلا کتاب غواړي، مگر مور دلته د خوشحال خان د وينا د پښتنوالي خوا بنکاره کوو:-

(۱) پښتون خو فطرتاً په اخلاقو او اجتماع کي عاجز دی، او بې ځايه کبر نه لري، مگر دا تر هغه وخت چي څوک د ده پر حقوقو تجاوز ونه کي، د پښتنوالي حکم دا دی، چي پښتون پر ځان باندي د بل تعرض نه سي منلای، خوشحال خان دا د پښتو لار داسي بڼيې :-

که په توره بې جواب ورکړې مردې ده

چي وجود دي څوک آزار کاندې په چوب

(۲) په گرانو چارو او مشکلاتو کي ټينگار او ثبات د پښتنوالي لوی رکن دی، پښتون سر بايلي مگر ميډا نه پرېږدي، خوشحال خان پخپله هم د دې ميدان زمري دی، ده اويا کاله په پښتنواله د ډيرو ناورينو سره د زمري په څېر مقابله کړې ده، دی وايي :-

پر جهان د ننگيالي دي دا دوه کاره

يا به وڅوري ککړی يا به کامران سي

دی دومره پر ځان ويسا او اعتماد لري، چي فقط ځان د ټولو مصائبو په مخ کي کافي گڼي :-

د — زريو مرتتوب په لښکر نه وي

مت يې هر کله يوازي په خپل ځان سي

دی د مقصد په لار کي تر دې حده د زيار طرفدار دی :-

تر مطلوبه پوري شرط د رسېدو دی

که — مامه لار په وينو سي آلوده

پښتون د هر راز مشکل په مقابل کي نه بڼايي چي د همت لار پرېږدي:-

که اسمان دي د مزري په خوله کي ورکا

د مزري په خوله کي مه پرېږده هـمت

خوشحال خان د مغلو په مقابله ډېر ټينگار وکړ، په پای کي چي د هغو په لاس کېږوت، هم د ده د پښتنوالي

غرور او د نفس لوړتيا د هغو مظالمو نکره ور ماته، بلکي له بنديخانې څخه د مغلو هم خپلو زامنو ته ډاډ ورکوي، د ده

حماسي افکار دلته بڼه څرگنديږي چي تاسي دا منظوم مکتوب ولولئ:-

په مردن پـروادار نه يم

په زندان پروادار څـه يم

اشرفخان دي راته کښـلي

څه خو خوښ په خط د ده يم

پنځه مياشتي يم په بند کي

بابا ډېر ډاډه پــــه زړه يم
 زويه ما خو غم د تا کــــر
 چي ته ښه يې زه خو ښه يم
 چي فلک سره ســــر باسي
 په همت کي هــــغه زه يم

دا مکتوب په بند کي خان د خپل زوی اشرفخان په جواب کي ليکلی دی، خوشحال خان هغه زړه چي د مشکلاتو په مخ کي ولوېږي، د سره زړه نه بولي :-

واړه زړونه فراغت وي په ښادي کي
 چي په غم کي مردانه سي زړه هغه

(۲) رشتيا :-

په پښتنواله کي رشتا ډېر اهميت لري، درواغجن ته پښتون نه ويل کيږي، خوشحال خان د رشتا په لار کي و هر راز تاوان ته ولاړ دی، که څه هم په رشتيا کي خلك د ده سره ميرخې کوي، مگر دی تر رشتيا نه تېرېږي :-

چي ځوان وم دا يم زور سوم په رشتيا رشتيا خبرو
 عالم د ځان دښمن کړم که دا عيب دی هم دي وي
 خان د درواغجن خوله اصلاً خوله نه بولي، د ده په مذهب او د پښتوالي له پلوه خوله هغه ده چي رشتيا وايي :-
 چي دروغ تر خوله وباسي کله خوله ده
 چي رشتيا تر خوله وباسي خوله هغه

(۴) ننگيالي توب او مېرانه :

ننگ او مېرانه هغه شيان دي چي د پښتوالي ولي پکي ولاړي دي، که دغه نه وي پښتنواله هم قطعاً نسته، پښتون د ننگي پر لار، سر ورکوي اما بې ننگي نه سي منلای :-

په تور توپک ويشتلې راسې
 د بې ننگۍ احوال دي مه راځه مينه
 د پښتوالي دا مزيت او د پښتنو دا خاصه هغه ملي مميزه ده چي د دوی ثانوي طبيعت گرزېدلی دی، د پښتون ژوندون چي په ننگه او پښتو او مېرانه، نه و، داسي ژوندون ژوندون نه بولي :
 ورځه ورځه تر دکن تېر سه
 د بې ننگانو تر ژوندون ښه دي مرگونه
 خوشحال هم د ننگي د لاري لېونی دی، د ده کلام د پښتوالي دا خاصيت په ښه ډول تشریح کوي، دی د پښتو د مېراني حقيقي معرف دی، لکه چي وايي :-

ننگيالي د ننگ له پاره
 په هر څه لــــگوي اور
 سر په باد د ســــري پرېوزه
 چي يې نه وي ژوندون نور
 چي په نام و ننگ اړ نه وي
 که تل ژوي مــــخ يې نور
 سر په دار لك سوي بڼه دى
 نه لك ســــوى پر پېغور

د ننگ سره دا تړلې ده چي د سري همت به لوړ وي، او طمع به نه لري، خوشحال خان هم د پښتوالي د ننگ په دنيا کي ډېر مستغني دى، د ده په نظر خپله غرکه تر سلطنت هم بڼه ده :-

چي سري شنبوي يې څښم په وخت د اوړي
 بادشاهي د اورنـــــــگزېب زما غرکه

خوشحال خان د پښتوالي د زاړه عظمت او په هند کي د لودينانو او سوري پښتنو د شاهنشاهۍ په ياد هر وخت د حسرت او بڼکي تويوي، او پښتنو ته د خپلو ورکو اخلاقو او بڼگڼو توصيه کوي :-

د بهلول او د شېرشاه خبري اورم
 چي په هند کي پښتانه وو بــــادشاهان
 شپږ اوه پېړۍ يې هسي پــــادشاهي وه
 چي په دوى پوري درست ځلک وه حيران
 يا هغه پښتانه نور وه دا څــــه نور سول
 يا د خداى دى اوس دا هسي شان فرمان

پت په پښتو کي يوه جامعه کلمه ده، چي لو لمن لري، پښتون پر خپل پت سر ورکوي، خان وايي :-

سر دي درومي مال دي درومي پت دي نه ځي
 د سري د چاري کل خـــــــوبې په پت ده
 يا :

چي د ننگ په چارو نر نه دى خوشحاله
 که يې نر ويني په سترگو هم ماده ده

يو وخت د خان زوى چي نظام يې نوم و، مړ سو، خان د ده مړتيا په (۶۰۲) مخ کي ويلې ده، اما ډېر افسوس کوي چي دا ځلمى کشکي د ننگ په لار کي مړ وای، ولي چي د تلک مرگ د پښتانه له پاره پېغور دى:-

کشکي ځوان د پښتانه په ننگ کي مړ وای
 نه چي گور لره روان ســـــــو له تلکته
 چي د قام په ننگ کي ومــــر هغه زويه

په عالم کي د خپل پلار غاړه کا لکه
 نو په پښتنواله کي هغه مرگ چي د ننگي په لاره کي وي ډېر بڼه دی.
 خوشحال خان دنيا او ژوندونه ټوله ننگ گڼي، که پت نه وي ژوندون هم نسته، او د پته سره ژوندون که څه هم
 خوار وي، مگر ساری د پاچهۍ دی :-

جهان شرم نام و ننگ دی
 که دا نه وي جهان رنگ دی
 چي خوشحال باندي ناستي کا
 دا پوزی نه دی اورنگ دی

(ه) بدائي او تمول :

په پښتنواله کي بډايي او تمول خاص د دغه له پاره ده چي نور استفاده ځني وکي، بخل او کسکۍ په پښتو کي
 نسته، پښتون د ماله سره له دې پلوه مينه لري چي په نورو يې وځوري، خان خو هم ابا عنجد سخي او غني سړی و، ده
 د خدای کوټه مال ټوله د سخا په لار کي صرف کړی دی، دی وايي :-

چي گټل خوړل بڅښل کا ځوان هغه
 چي توره لري د توري خان هغه
 چي يې ته په گڼه وځورې حبطه سي
 د مجلس سره چي خوړ سي ځوان هغه
 د خان په نظر کي بډای هغه څوک دی، چي د ده د ثروت گټه نور اخلي:-
 دولتمن سړی هغه بللی بويه
 چي له سينده يې جدا د چا واله سي

خوشحال خان وايي چي زه د زرو دښمن يم، او يو گړی يې نه پرېږدم، ننگيالی سړی خو خپل دښمن د ځان تر
 مخه کوي، نو ځکه زر زما له لاسه تښتي :-

زه او زر سره له ځايه غلیمان يو
 په جهان کي غلیمان سره رغیږي؟
 چي غلیم د مړني په نظر کـــــــــــــــــېوزي
 نور يې زړه د ده و مرگ ته پرکـــــــــــــــــيږي
 شاه زلمی به خپل غلیم کا تر ځان وړاندي
 و نامرد و ته به سل حـــــــــــــــــيلې دريږي

... الخ ... ص ۴۷۸

دا وه ځيني خلص مواد چي مور د پښتون خوشحال خان تر عنوان لاندي راوړه، ځکه چي دا مضمون ارته لمن
 لري، نو مو د اختصار په سبب لنډ کي، البته پخپله ويونکي به هم د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزایا مومي.

توريالی او جنگيالی خوشحال خان :-

خوشحال خان محض ويونکی او يوازي شاعر نه دی، بلکي د ده د قول سره عمل او د گای سره کړن ملگری دی، نو لکه دی چي په ويلو او شاعري او ادب کي، پلار او مشر گڼل کيږي، دغسي هم په حرب او توره کي سردار دی، توريالی توب د پښتنو په خټه اخښلی دی، پښتون چي توريالی نه و، پښتون نه دی. پښتون د وسلې او توري سره ډېره مينه لري، معشوقه هم د عاشق په توريالی توب نازيږي :-

توري به نه کړي نو به څه کړي

چي دي شيدې د پښتنې رودلي دینه

پښتنه مينه د بې زړه او بې توري مين عشق پېغور گڼي :-

له سپيني توري نه دي ترپلود

پر بېگنۍ در کړې خوله پښېمانه يمه

خوشحال خان خو حقيقي پښتون دی، نو ځکه توريالی دی، او دی د خپل عصر يو نامور عسکري قايد گڼل

کيږي، هغه جنگونه چي ده

د مغولو د شاهشاهۍ د لښکرو سره گږي دي، مشهور دي، د ده

حربي او جنگي احساسات خورا تاوده او آتښين دي، او د عمر ډېره برخه يې په جنگو کي تېره سوې ده، او په اکثرو جنگو کي يې ټپونه اخيستي دي.

د خان کلام جنگي او حربي برخي لري، او د توريالی توب په ستاينه کي داسي ويناوي لري چي د پښتوالي

ترجماني يې کوي :-

کل گټنه ده د توري

که کابل دی که کشمير

مېرني دي چي ياديږي

په سندر و هم په وير

خان د حرب علمي روح لري، او هر ځای پخپله د خپل لښکر سره يو ځای په جنگ کي درېږي :-

د تورو په ميدان کي چي سودا وي د سرونو

هغه زمان مي گوره تل به سور وي زما آس

خوشحال خان د جنگ په ميدان کي د توري له پرهاره خوند اخلي، او دغه د مېراني محک گڼي :-

کله مېرني دي چي د توري په ميدان کي

دی د تېرې توري په پرهار نه وي محفوظ

يا :-

چي څرگنده سربازي کاندې د تورو

زه خوشحال خټک تر هسي هنر جار سم

توريالی سړی هغه دی، چي د جنگ خوږې خبري او ساعت يې پر تريخ نه وي، بلکي د جنگ له ميدانه خوند اخلي، د خان د خوښۍ وخت خو هم د جگړې وخت دی :-

د خوشحال خټک خوښي په هغه وخت ده

چي بريښنا وسي د —وورو او د غرو

خوشحال خان خپله ازلي برخه د توري گڼي، او په دغه برخه ډېر خوښ دی :-

بله بخره به په زور له چا — وانخلي

د خوشحال بخره چي توره ده له ځايه

د پښتون زوی چي وزوگيري، کلی او کور او قام ټوله په خوښ وي، په کلي کي د يوه مېړه د زيات توب د زيري نارې وسي، ټوله په دې خوښ وي، چي يو د توري مېړه مو زيات سو، دا ملي خصيصه د پښتنو پر تورياليتوب ښه دلالت کوي خوشحال خان دا ملي روح په دې بيت کي ښه ښيي :-

يا د ښو زويو ســــندري دي د زوو

يا د توري په ميدان کي هوی های دی

د توريالي ملت په ملي اشعارو کي د دوی د حماسه احساسات او افکار ښکاره وي، د عربو اشعار دغه مزيت ډېر لري، شاعران يې خپل تورياليتوب ستايي (السيف والخيال والبيداء يعرفنی)، د پښتون شاعر خوشحال خان حماسي افکار هم د ده په وينا کي څرگنديږي، لکه چي وايي:-

لا په خوب کي په لــــرزه پرېوزي له کټه

چي د چا تر غور زما د توري شرنګ سي

يا :-

په هغه هنر کي ټينګ اوسه خوشحاله

هر هنر چي ســــپاهي لري په زړه کي

يا :-

د افغان په ننگ مي وتړله توره

ننگيالی د زمانې خوشحال خټک يم

د پښتنو په نظر کي تر دغه لوړه د پېغور خبره نسته، چي سړی له جنگه تښتې او مردک پر شا وخوري :-

هغه هيڅ مــــپړنی نه دی

چي به توره په قفا خوري

توره او د جنگ قوه خو په هر وخت کي ښه ده، او ډېر عزت او اعتبار لري ، بشريت د دې قوې تابع دی، يو عرب

شاعر وايي :-

السيفُ اصدق انباء من الكتب

في حده الحد بين الجد و اللعب

خوشحال خان هم د توري د اقتدار ستاينه داسي کوي :-

چي په توره ترکـتازي کا
 هغه هر کله کامـگار دي
 چي يې زړه نه وي د تـوري
 هغه زړونه څه په کـار دي
 مور دي نه سي باندي بوره
 چي مېړونه د کـار زار دي
 څوک چي سته تر شرقه غربه
 د تورزنو خـدمتگار دي

په بل ځای کي خوشحال خان خپل زوی ته داسي نصيحت کوي :-

که دي نقش د توري کښي راته غـور کړه
 کامروا به سپـه هالـه له خپله کامه
 بڼه ځوانان به خپل هوډ پرېږدي لـه لاسه
 که يې سر سي د خـوني مزري تر زامه
 که تل توري غشي خوري ماتي د جنگ وړي
 مرد به سور نه سي په زړه له انتـقامه

په دې رباعي کي خان د پښتنوالي جنگي روح بڼه ښکاره کړی دی:-

زويه ورور مه سه چي ځوانمرد نه وي
 مرد د ټيکلي مـرد د نبرد نه وي
 مېړه يې مه بوله ښځه پرې نوم کېږده
 چي د جنگ غشي ورباندي ورد نه وي

چي مين پر وسـله نه وي
 مرد دي نه وايي خپل ځان ته
 لاس دي سره کا سترگي توري
 ځان دي وجوړوي ځوان ته

خوشحال خان علاوه پر نورو جنگو تر خپل بند وروسته چي وطن ته راغی د عمر تر پايه يې د مغولو د لښکرو سره سخت سخت جنگونه وکړه او تر پايه د پښتانه په څېر د مغولو سره د خپلي آزادۍ له پاره وجنگېدی، او لوی لوی جنگونه د ده په قيادت وسوه، چي دی يې په خپله په يوه قصيده کي چي په ۱۰۸۶ هـ کي يې په برمولى ويلې ده، داسي شمېري : د تهر په جگړه کي ده د مغولو^(۳۸) زره عسکر قتل او تاراج کى، د ميرحسيني، د نوبنار، د گنداب، د خاپس جنگونه يې مشهور دي، تفصيل يې په ۵۹۲، ۵۹۳ مخو کي وگورئ. د دې حماسي قصيدې په پای کي خپل حربي احساسات داسي ښکاره کوي :-

ساقی راسه ډکي ډکي پيالې راکړه
 چي د میو په مستي کي سم سرشار
 پښتنو زلمیو بیا لاسونه ســــره کړه
 لکه باز منگ لي سرې کا په خپل ښکار
 سپیني توري یې گلگوني کړې په وینو
 په اهار کي شگفته ســــو لاله زار

خوشحال خان په حیث د یوه جنگي قاید، د مغولو پر لښکر باندې سخت یرغالونه کړي او خپل جنگي د پښتوالي روح یې غلیمانو ته څرگند کړي دي :-

تر اورنگ پاچا مي ویوست
 تاو د بند او د زــــندان
 نقش مي کېناوه د تــــوري
 په هندو په مســــلمان

د ده نور حماسیات او عسکري افکار او جنگي کارنامې به د ده په کلام کي خاص بیا د قصایدو په برخه کي وگورو.

رند خوشحال خان:-

په مشرقي شاعري کي رندانه اشعار او فکاهي مضامین خورا ډېر دي، دا گویا د مشرقي شاعرۍ یو ټوک دی، په پارسي کي له زړو ادیبانو څخه تر متأخرینو پوري اکثر داسي اشعار لري، چي کله کله تر رندی هم اوړي. د انوري اشعار په قدامو کي د قآني او جلال الملك او نورو فکاهي شعرونه ډېر دي.
 په حقیقت کي خو شاعري د طبیعت ترجماني ده، شاعر قلبي واردات په الفاظو سره منظوم کوي، نو انسان خو مختلف احوالونه او اوضاع لري، البته په هر حال کي چي شعر ویلی سوی وي، د هغه حال تصویر دی، سعدي د انسان حال ښه بیانوي :

گــــهی بر طارم اعلی نشینم
 گهی بر پشت پای خود نه بینم

د خوشحال خان په کلام کي هم رندانه او فکاهي مضامین ډېر دي، ممکنه ده چي ځیني خلک به یې دغسي اشعار خوښ نه کي، مگر موږ د دې له پاره دغه اشعار د ده له کلیاته نه دي ایستلي چي یوه مکمله نسخه منځته راسي. ځکه چي د ده اشعار هره خوا لري، نو البته هر څوک به پر "خدمات صفا ودع ما کدر" کتنه پکي وکي، اما که څوک دغسي اشعارو ته د عیب په نظر وگوري، نو به دا ادبي سهوه وي، ولي چي د هیڅ ادیب کلام له دغسي شعرو څخه خالي نه دی، که چا د مثنوي شریف قصې او د انوري، سعدي حتی د بیدل هزلیات لیدلي وي نو به زموږ خوشحالخان هم نه پړوي.

وطني خوشحال خان :-

د وطن مينه او د خپلي خاوري محبت لکه چي د انسان په خټه کي سته، پښتانه خو په خاص څېر د وطن سره مينه لري، دوی مثل کړی دی چي : " هر چاته خپل وطن کشمير دی".

خوشحال خان هم د خپله غره سره ډېره مينه لري د ده عمر د وطن د خاوري په ساتنه کي تېر سوی دی او ځان يې پر دغه خاوره وژلی دی. خوشحال خان ډېر وختونه د خپلي خوږې مېني په بېلتون ليري په هند کي تېر کړي او د وطن غوښتو په تور د وطن د غرو او ونو او گلستان په ارمان خورا د وير نارې وهي ، د ده زړه د وطن د مېني خوږمن دی، د بېلتانه سندري او کوکاري ځني خيژي :-

که يو ځله مي رسيد وسي تر سينده

نور دي مه وينم په تورو سترگو هنده

نه به سترگي د سپري په ما خوږې سي

نه يې ماته په اوبو سي د چا تنده

خوشحال خان بېله خپله وطنه پر هيڅ ځای کي نه خوښيري :-

د خوشحال د زړه خوښي نه سي بې سرايه

خپل وطن يې پر هر چا باندي کشمير کړ

خوشحال خان د هند له بنديخاني څخه خپل وطن ته داسي سلامونه او د زړه احترامات استوي :-

که گذر پر خيرآباد وکـــــــرې نسيمه !

يا دي گڼبت وسي د سراي د سيند پر سيمه

په وار وار سلام ځـــــــما ورته عرضه کړه

ورسره ځما د لـــــــوريه څو تسليمه

... الخ ص ٢٣٧

خوشحال خان له بنديخاني څخه خپل د زړه اور او د بېلتون نارې او غلبې تل وطن ته را استوي، او خپلي

اوبنکي د وطن په ياد بهوي :-

د بنو اوبني مي ويني سي ترې ځاڅي

دا د تن جامه مي نه وي د اغـــــــوستو

دا غزل چي د خوشحال ورسې تر سرايه

بنه ياران به يې نارې وکا په لـــــــوستو

وطن خو گران دی ولي چي هلته سړی زوکړی وي او د هغه ځای په اوبو او هوا لوی سوی وي، خاص بيا هغه

وخت ډېر گران دی چي د سپري خواره خپلوان او اشنايان هلته وي، يو عرب شاعر دا وطني فلسفه داسي بنيي :-

و من مذهبي حُب الديار لاهلها

وللناس في ما يعشقون مذاهب

خوشحال خان هم دغه فلسفه په بڼه ډول څرگندوي :-

چي پکي خواړه ياران دي
 پېښور تر هر ديار بڼه
 بڼه په هند کي چنباگل دی
 تر دا گل د وطن خار بڼه
 د سرای قدر نور چا نه زده
 په خوشحال دی تر فرخار بڼه

خوشحال خان په هند کي اوسي، د دې ځای حیات د ده په نظر کي یو دوزخ دی، د وطن په یاد داسي ژاړي :-
 نور جهان سقر سو باندي سرای دارالقرار دی
 کله به خوشحال دارالقرار لره وردرومي

د خوشحال خان وطن د پښتونخوا یو سپیره غر دی که څه هم دا ځای نور څوک نه خوښوي، مگر د ده په نظر
 کي داسي قدر لري :-

د وطن وني چندن اگړ دي
 خاوري يې واړه مڼکو عنبر دي
 که سرای و نورو و ته سنگر دی
 کاني يې واړه ماته سره زر دي

خوشحال خان د مغولو د لښکرو او جگړو څخه په وطن کي ډېر په تنگ دی، د هغو د جهانگیری حرص دا
 سپېڅلی پښتون په خپل غره کي هم نه پرېږدي، مگر دی د وطن حب دومره لري چي هیڅکله خپله خاوره غلیمانو ته نه
 سي پرېښوولای:-

درزی لا گرز لري غچي سوزن لري
 یو جمدر گوټی خوشحال خیرن لري
 کوچ يې آسان دی مشکل هیڅ نه دی
 غم د یارانو درد د وطن لري

په دې ډول خوشحال خان یو حقيقي وطن دوست او پر مېنه مین پښتون دی :-
 پښتني جوني دي زلفي باد ته نیسي
 چي شمال يې بوی راوړي په رنتبور کي

سیاح خوشحال خان :-

خوشحال خان یو سیاح او جهاننیده سړی دی، دی په ټوله هند کي گرځېدلی او د مشرق په ډیرو ځایو کي یې
 سیاحت کړی دی، د ده تجربه او توریالیتوب او ادبي اقتدار هم په دغه سبب ډېر دی، پخپله وايي :-

کوم ملک دی له ما پاته چي مـي پل نه دی پر ايښی
هر ځای به ورته یاد کړم که څوک سته سیاحت کړونی
د ده اشعار اکثر په نورو ځایونو کي ویل سوي دي، چي دا نو د ده جهانگردی رابښی، مثلاً په (١٠٨٠ هـ) کال
چي دی په کابل کي و، یوه بدله یې ویلې ده، چي په (١٣٧) مخ کي سته، هلته وایي :-
پوره زراتیا کلونه په کابل کي
دا غزل مي پر بیاض باندي تحریر کړ
په دغه ډول خان یو جهانديده او سیاح سړی دی.

مؤلف او لیکونکی خوشحال خان :-

خوشحال خان که څه هم د عمر ډېره برخه په جگړو او کشمکش کي تېره کړېده، او د توري د میدان بريالی او نامتو قاید دی، دغسي هم په علم او ادب کي ښه نوم لري، دی د پښتو ژبي پلار گڼل کيږي، او ډېر کتابونه یې لیکلي دي، د ده کلیات او اشعار تر (٤٠) زرو بیتو پوري رسيري او نور ډېر تالیفونه لري، چي اوس متاسفانه ورک دي. د اروپا مستشرقین تر سل جلدو پوري د ده تالیفات گڼي او مستر راورتي یې تالیفونه (٢٥٠) بولي^(٤١).
خوشحال خان د پښتنو تاریخ لیکلی او پارسي انوار سهيلي یې په پښتو د عیاردانش په نوم ترجمه کړی دی، او یو جلد کوچنی کتاب یې متفرق دیني مضامین لیکلي دي^(٤٢).

خوشحال خان د یادداینټو کتاب هم لري، چي افضل خان د ده لمسی په تاریخ مرصع کي حواله ورکوي^(٤٣).
دغسي هم ده فضل نامه (د توري او قلم پر نزاع) لیکلې ده، او فرخنامه او ریاض الحقیقت هم د ده تالیفونه دي، چي اوس بالکل کمیافت دي^(٤٤). نور د ده کتابونه او تالیفونه دا دي :

باز نامه : چي د باز او د ښکار بحث دی.

هدایه : له عربي څخه پښتو سوې ده.

آئینه : مذهبي ابحاث دي، له عربي څخه په پښتو.

دستورنامه : د بگړی په باب کي ده.

صحت البدن : حفظ الصحة او طب دی.

دغسي هم راورتي انگلیسي مستشرق لیکي چي خوشحال خان یو راز مختصر نویسي او رزم نویسي ایجاد

کړې وه، چي فقط د ده په کورنۍ پوري مخصوصه وه، بل څوک نه په پوهېده او نوم یې "زنځيري" و^(٤٥).

په دې ډول خان یو زبردست لیکونکی او مؤلف و، افسوس دی چي د ده آثار ورک سوي دي.

د علم او ادب کورنۍ :-

خوشحال خان یوازي د پښتو ادب خادم نه دی، بلکي د ده د ادبي مکتب شاگردان او د ده د کورنۍ افراد هم اکثر فاضل او ادیبان پښتانه وه، د ده زامن او لمسیان او نور د کورنۍ سړي ټوله د علم خاوندان او د ادب د میدان سړي وه، چي د پښتو ژبي و ادب ته یې لوړ لوړ خدمتونه کړي دي، راورتي وایي چي : د دې علمي کورنۍ ښځي هم ادیباني

وي، او دېوانونه د شعر لري، د خوشحال خان يوه بڼه چې د اشرف خان هجري مور وه، مشهوره شاعره او اديبه پښتنه وه، چې اشعار يې سته. د دې ادبي کورنۍ خدمات او علمي کارنامې ډيرې دي، بهرام خان د خان زوی بڼه ليکونکی و، پخپله خان وايي :-

عطار د دي نور قلم له لاسه کپردي

چي په دا خوبي بهرام انشاء املا کا

نور د خان د کورنۍ مشهور ادباء او شعراء دا دي :

(١) اشرف خان :

هجري يې تخلص او د خان زوی دی، لوی د شعر دېوان لري، چې يوه برخه يې راوړتي په گلشن روه کي چاپ کړې ده، او د ده د شعررونه قريحه بڼه ځني څرگنديږي، دی په ١٠٩٣ هـ کال د مغولو لښکرو په بېجاپور کي د دکن بندي کی، او پسله لسو کالو حبسه هوري د وطن په بيلتون کي مړ سو، دی وايي^(٤٥) :-

بي وطنه تنها پروت يم په غـربت کي

نن له ما سره همدم د صـنم غم دی

د هيواد اشنا په سترگو لـيـده نه سي

که په خوب راته حاضر سي بس کرم دی

قاصدان له روهه نه راځي مدت سـو

سـلام باد رارسوي منت يې تم دی

(٢) عبدالقادر خان :-

د خوشحال خان زوی دی، چې په پښتو کي بڼه ويل او لوی دېوان لري، ده د سعدي گلستان په پښتو په نوم د "گلدسته" ترجمه کړی دی، او بحر خفيف کي يې د جامي يوسف و زلېخا هم نظماً ليکلې ده، د دغو کتابو يو څو برخي مستر راوړتي په گلشن روه کي چاپ کړي دي. يوسف و زلېخا يې په (١١١٢ هـ) تمام کړی دی. مستر راوړتي د "پښتو شعر په انتخاب" کي دی د (٦٠) کتابو مؤلف بولي، د آدم خان او درخان کتاب هم ده ليکلی دی. عبدالقادر خان مقتدر اديب دی، چې د خپلي کورنۍ روڼ ستوری گڼل کيږي، دی وايي :

زه خټک د يار په غم تازه تازه سـوم

غوريه خېل رحمان که سو ورځني ستړی

(٣) صدر خان :

د خان زوی و، تخلص يې صدر دی، دېوان هم لري، د نظامي خسرو او شيرين يې پښتو کړي دي، دی د عشق يو سبق د دنيا او مافيا له پاره کافي گڼي :-

د عشق يو سبق کافي دی

نور د کل جهان دفتر هيڅ

(٤) سکندر خان :

د خوشحال خان زوی دی چې د مهر او مشتري مثنوی یې لیکلی، او د دېوان خاوند دی، دی وایي :-

مغني گوتي په زېږ ږدي پـــــــه بم هم
هم ساقی ســـــــته هم بهار و صنم هم
که ناستي د یار د کوی په خاورو مومي
باغ بهار د سکـــــــندر دی ارم هم^(٤٦)

(٥) گوهرخان :

د خوشحال خان زوی او خاوند د دېوان یو ښه ادیب دی.

(٦) افضل خان :

د اشرف خان زوی دی چې تاریخ مرصع یې لیکلی دی، بل تالیف یې علم خانه دانش او بل کتاب یې اسم کوفي دی^(٤٧).

(٧) کاظم خان :

متخلص په شیدا چې د افضل خان زوی او د خوشحال خان کړوسی دی، شیدا هم د دېوان خاوند او مېتکر ادیب دی، چې په (١١٣٥ هـ) کال زېږېدلی او په کشمیر او سرهند او رامپور کې عمرونه تېر کړي دي، شیدا خوږ کلام لري، او د هند د محبوبانو ستاینه داسي کوي :-

په هندي اداء یې وکړې په ما چاري
زه شیدا په زړه ساده د روه افغان يم

(٨) علي خان :

هم د خوشحال خان له کورنۍ څخه دی، لوی دېوان لري، زبردست شاعر دی، دا بیت له ده دی :-

زه درپسي درست شپه پت ژاړم لکه پرڅه
ته سبا خندان لکه گل واز گربوان د چا یې؟

لنډې دا چې له دغي کورنۍ څخه د پښتو زبردست او پیاوړي ادیبان وتلي، او هغه خدمت چې دې کورنۍ پښتو ته کړي دي، بل چا نه دي کړي.

د خوشحال خان ادبي شهرت :-

خوشحال خان د پښتو شعر پلار او لومړی استاد گڼل کیږي، خوشحال خان یوازي پښتانه نه پېژني، بلکي د اروپا محققین او پلټونکي پوهان یې ښه پېژني، په ټولو کتبخانو او علمي ځایو کې د ده دېوانونه سته، او څو تنو د ده ویناوې پخپلو ژبو ترجمه کړي دي.

اسلامي انسکلوپيډيا د ده په باب کي داسي ليکي :

"خوشحال خان توريالی او شاعر او مشهور خان و، د ده اشعار له وطنخواهی څخه پک دي ... ص ۹۷۶ ج ۲".

دارمستیر فرانسوی مستشرق وايي : "خوشحال خان د توريالي توب او شعر روح گډ درلود".

ابرهام گريسن انگليس وايي :

"خوشحال خان د خټکو توريالی مشر و، د ده شعر نسبت و نورو شاعرانو ته ډېر خوږ دی".

راورتي وايي :

"خوشحال خان د پښتو ډېر مشهور اديب دی، د ده اشعار په اروپا کې ډېر خوښ سوي دي، او قدر يې کوي".

سی ای بيدولف د ۱۷ قرن په اشعارو کي ليکي :

"خوشحال خان ډېر استعداد او فوق العاده پوهه درلوده، هيڅ مضمون نه دی پاته چي ده په شعر کي نه دي

ويلي، د ده اشعار د وطن خواهی خوا لري، د حرب، عشق، مذهب، اخلاق او فلسفې څخه ويناوي کوي".

دا وه د اروپا د پوهانو افکار نسبت و خان ته، په پښتو کي د ده شهرت او ادبي منزلت پخپله پښتنو ته ښه اوڅار

دي، تر دې حده چي د ده ويناوي د عوامو په خولو کي اوس د متلو پر ځای ويل کيږي، مثلاً :

مه خوشحال وای مه خټک وای مه خاني وای

چچ په لاس کي مسلی وای خو ځوانی وای

وفات او وروستنی وينا:-

خوشحال خان د عمر په آخر کي چي ډېر سپين ږيري سو، اږېدو ته ولاړ، او عزلت يې وکړ، چي عمر يې (۷۸)

کالو ته ورسېدی په ۲۸ د ربیع الاول (۱۱۰۰) هجري کال سم له (۱۶۹۱ ع) کال سره په ډېره ناکامي وفات سو، او پخپل

مسکن کي چي سراي نوميري د لوړو غرو په لمن کي ښخ سو (۴۷)، د خوشحال خان وروستنی وينا او آخرنی وصيت

دغه و :

"ما هلته ښخ کړی، چي د مغولو سيوری مي پر خاوره ونه سي، او د مغولو د سپرو د پښو گرز مي پر هديره ونه

لوېږي".

د هند فيلسوف علامه اقبال د پښتنو د دې نامتو مشر او اديب او فيلسوف دا وصيت په دې ډول نظم کړی دی :

کھول تجھ سی ای همنشین دل کی بات

ده مدفن هی خوشحال خان کو پسند

اړا کر نه لائی جهان باد کو وه

مغل شہسوارون کی گرد سمنند

خاتمه :-

خوشحال خان دا ډيري ږيري کيږي چي تر خاورو لاندي دی، مگر د ده نوم ژوندي دی، او هيڅکله نه مري، ده

پښتنو ته د مليت لار ښوولې ده، ده د پښتنو مړه ژبه ژوندي کړې ده، د ده پښتنوالي په نوم قرباني کړې ده، دی د پښتنو

لومړی توريالي او عالم او فيلسوف او اديب او ملي سردار دی، که پښتنواله نه وي مړه، که پښتون ژوندی وي، که دا خاوره د پښتانه په نوم يادېږي، د خوشحال خان په نامه به د افتخار څلي درېږي، او د پښتنو ځلمی نسل به په نوم افتخار کوي، او په خوشحال خان به وياړي.

ما دا کړبڼي د دې ښاغلي په نامه وليکلې، گوندي ځلمي پښتانه يې ولولي، او د ده روح ښاد سي.
رحمًا الله عليه رحماً واسعاً

همپشه به پرې نارې وي د بلبــــلو
دا چي ساز کړ نن خوشحال په ويل باغ

پارسي اشعار :-

خوشحال خان په پارسي کي هم روانه طبعه لري، او خواږه اشعار په دغه ژبه کي وايي، مگر د مليت په مينه دی پښتو شعرونه غوره کوي، لکه چي په خپله وايي :-

پارسي شعر مي هم زده سليقه لـــــــرم د وړو
د پښتو شعر مي خوښ سه هر څوک خپل گڼي ښاغلي

خوشحال خان په پارسي شعر کي کوهی يا روهی تخلص کوي، د ده ډيري پارسي بدلي سته، موږ له پاره د نمونې د ده څو بدلي دلته رانقل کوو:-

پير ما از می پرستی تـــــــوبه فرماید مرا
الله الله وقت گل این توبه مـــــــیشاید مرا
هر که از نـــــــظاره روی بتان منعم کند
پند او گـــــــیرم بدل در دل نمی آید مرا
شوق زلف یار دارم برجنون خـــــــویشتن
خودگواهی میدهم زنجیر می باید مــــرا
غم چو آتش دل سمندر وار میرقصد درو
راستی جز غم کنون خاطر نیاساید مرا
ازجفای خار بلبل برنمیـــــــگردد زگل
چون جفایش بیش بینم مهر افزاید مــــرا

نام لبث گرفتن شیرین کـــــــند دهانرا
خوشوقت آنکه بوسد پیوسته آن لبانرا
درد درون دلرا گر درکـــــــشم بـــــــپوشم

لیکن چه چاره سازم این چشم خون فشانرا
هر گفتگو که باشد جز نکر روی آن بت
نامردم ار نه بندم زان گفتگو زبانرا
مجنون ذکر لیلی فرهاد و ذکر شیرین
در پیش شان چه خوانی صدگونه داستان را
نوبهار و می و معشوقه و جامست اینجا
زهد و پرهیز و ورع را چه مقامست اینجا
قصه کوتاه که در مذهب ما ای صوفی
غیر می هر چه بود جمله حرامست اینجا
یا رب آن مغیبه؟ را هیچ گزندی مرسان
که برویش نگران خاص و عوامست اینجا
پیشم از مشک خطادم مزن ای باده فروش
که پر از نگهت آن زلف مشامست اینجا
شاه من تند مران رخس که بس مردم شهر
بهر نظاره تو بر در وبامست اینجا

ازو دل برگرفتن کارممن نیست
که از جان سیر گشتن کار تن نیست
چمن را گر چه گلها بس شگرفست
ولی همچو رخت گل در چمن نیست
مرا گوئی وصف دهانم
چه گویم چون درو جای سخن نیست
من وسودای رویت تا که هستم
اگر چه خود ترا پروای من نیست
چرا خوشحال را پرسی که چونی
مگر از چهره او مبرهن نیست

حدیث روی او بامن بگوئید
به بلبل از گل و گلشن بگوئید
نه آن چشم و نه آن مژگان نه ابروست

بلای دین و جان و تن بگوئید
ز سسـیل اشک من پروا ندارد
دلست این سنگ و یا آهن بگوئید
شب وصل است مو آنجا نمانده
تو کی گنجی به پیراهن بگوئید
ز لعل شـکرین او نـباتی
بکـوهی میرسد من من بگوئید

نیست دمی که نرگست فتنه پیا نمیکنند
نیست شبی که دیده ام بیتو ژرا نمیکنند
آنچه رو لعل تو کند آبحیات کی کنند
آنچه روز لف میکند مشـک خطا نمیکنند
نگهت زلف مشـک بو میـطلبم به آرزو
چون کنم این ترحمی باد صبا نمیکنند
وقت بهار میروود بلبل خوشنوا بخـوان
دور نشاط گل چو عمر هیچ وفا نمیکنند
روهی و جور مهوشان درد و بلای عاشقی
لذت درد یافته یاد دوا نمیکنند

لطف بی حد و بی عدد کردی
اینکه قتلـم به تیغ خود کردی
تیغ تو آب زندگـانی داشت
کشتی و زنده ابد کـردی
دل زمن خواستی و جان رادم
جان من باز گـو که بد کردی
چه شرابیست اینـکه روهی را
بیکی جرعه بی خرد کردی^(۴۸)

لمن ليكونه

۱. متاريخ مرصع، حيات افغاني، خورشيد جهان، فخر افغاني، مرآت الافاغنه.
۲. حيات افغاني.
- ۳.
- سن د هجر زر و پنخوس و
چي شهيد سو شهباز خان
۴. تاريخ مرصع او اسلامي دايرآ المعارف.
۵. د اولس قرن اشعار د سي آي بيدولف انگليس.
۶. حيات افغاني.
۷. هجري لوي اديب دي، دي وايي :-
بيجاپور هجري په خوب لسيدلي نه و
آخر پېښ سي هغه كار چي يې قضا كا
۸. تاريخ مرصع.
۹. شعر العجم ج ۵.
۱۰. مغني اللبيب.
۱۱. د دوكتور راپوپورت مبادي فلسفه.
۱۲. تاريخ فلسفه د حنا اسعد.
۱۳. مبادي فلسفه.
۱۴. فلسفآ الاخلاق.
۱۵. د تي جي ډوبوتر د اسلام د فلسفي تاريخ ص ۱۵۱.
۱۶. علم تربيه د نوبخت.
۱۷. علم تربيه.
۱۸. حيات العلوم.
۱۹. كيمياي سعادت.
۲۰. فلسفآ الاخلاق ص ۷.
۲۱. د كابل مجله، ص ۷۰۴ ج ۶.
۲۲. علم تربيه ص ۱۳.
۲۳. دا عربي بيت هم دغه عقیده بنيي :-
و ما هذه الاخلاق الاتسبائع
فمنهن محمود و منهن مذموم

۲۴. احياء العلوم الدين.
۲۵. بل الانسان على نفسه بصيره و لو القى معاذيره (الآيه).
۲۶. زبداً الصحايف.
۲۷. اخوان الصفا ج ۱ ص ۲۳.
۲۸. د علامه اقبال فلسفه عجم ص ۱۰۹.
۲۹. كتاب الهند ص ۱۶ ليدن.
۳۰. د خيام كليات الوجود.
۳۱. وگورئ المنقذ من الضلال د حضرت امام غزالي ص ۳۰.
۳۲. فلسفه عجم.
۳۳. وگورئ حجا الله البالغه د حضرت شاه ولي الله دهلوي.
۳۴. وگورئ كشف الضنون بيان دتصوف.
۳۵. شعر العجم ج ۵.
۳۶. وگورئ مخزن الاسلام د اخوند دروېزه ننگرهاري.
۳۷. د پښتو شعر تاريخچه ص ۲۳ - ۲۴.
۳۸. ايچ، جي راورتي مقدمه د پښتو گرامر.
۳۹. د پښتو شعر تاريخچه.
۴۰. راورتي.
۴۱. وگورئ تاريخ مرصع طبع د پادري هيوز په كليد افغاني كي.
۴۲. وگورئ د پادري هيوز د كليد افغاني مقدمه.
۴۳. د كابل مجله ليك د بناغلي زمريالي ج ۶ ص ۲۴۴.
۴۴. گلش روه د راورتي.
۴۵. د هيوز چمن بي نظيز.
۴۶. د هيوز كليد افغاني.
۴۷. د هيوز كليد افغاني او د سرحد مجله.
۴۸. د خوشحال مرغلري د ۹ مخ خخه تر ۸۴ يم پوري، ۱۳۱۷ د كندهار چاپ.

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**